

**АНТОЛОГІЯ
ГУМАННОЇ ПЕДАГОГІКИ**

КЛАСИЧНА ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

**Олександр ДУХНОВИЧ,
Августин ВОЛОШИН**

**МИСТЕЦТВО
МИСТЕЦТВ**

АНТОЛОГІЯ ГУМАННОЇ ПЕДАГОГІКИ

**КЛАСИЧНА ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА
УКРАЇНИ**

**Олександр ДУХНОВИЧ
Августин ВОЛОШИН**

МИСТЕЦТВО МИСТЕЦТВ

Упорядник
Людмила Огнєва

**Всеукраїнська культурно-освітня
Асоціація гуманної педагогіки
2020**

УДК 37.01
Д 85

**ДУХНОВИЧ Олександр. ВОЛОШИН Августин. МИСТЕЦТВО
МИСТЕЦТВ** / Упорядкув., прим. Л. Огнєва. / – Всеукраїнська культурно-
освітня асоціація Гуманної Педагогіки....., 2020. - 90 с.

Редакційна група:
*Бак Вікторія, Огнєва Людмила,
Первак Майя, Салієнко Ніна*

Упорядник
Огнєва Людмила

Переклад з руської (староукраїнської) мови
Огнєва Людмила

Коректор, презентант
Первак Майя

До збірки «**Мистецтво мистецтв**» увійшли спогади, педагогічні, поетичні та прозові твори відомих педагогів Закарпаття: першої половини ХІХ ст. – Олександра Духновича та кінця ХІХ - середини ХХ ст. – Августина Волошина.

О. Духнович писав так званою русинською мовою, що є діалектом етнічного відгалуження карпатських українців. Щоб усім читачам був більш зрозумілим виклад педагогічних ідей О. Духновича, його зроблено сучасною літературною мовою, що ніскільки не принижує значення його поглядів на виховання учнівської молоді, бо вони, власне кажучи, адресовані всім українцям.

© ДУХНОВИЧ Олександр
© ВОЛОШИН Августин
© ОГНЄВА Людмила, упорядник
© Всеукраїнська культурно-освітня
асоціація Гуманної Педагогіки

ISDN 978-617-7371-58-7

ОЛЕКСАНДР ДУХНОВИЧ
(24.04.1803 -30.03.1865)

Педагогія єсть художество художеств, по сему и Педагог всіх художников со взором званія свого перевышаєт, он бо єсть, который не нікую ломкую вещь но человека и челове́чество устрояєт...

О. ДУХНОВИЧ

Духнович Олександр **Автобіографія¹**

Народився 24 квітня 1803 року в селі Тополі, у підніжжі Бескида, в Земплинській жупі. Батько був руський священник в Тополі, Василь Духнович, пізніше переведений до Стащина, а мати Марія Герберій, дочка дьордянського священника Івана Герберія. 1 травня цього ж року охрестив його кривуцький священник, Михайло Пуза, пізніше переведений в село Кленову, а хресними батьками були Олександр Сирмай і Кларія Беллович. Батько намагався якнайстаранніше виховати другого по черзі сина, навчивши його руському національному письму. Тому насамперед сам удома, а пізніше послав його в науку до бабусі в Старину, до Дмитра Герберія, тоді вже клокочівського священника. Після набуття там початкових знань у 1813 році він відвіз його до Ужгорода. Тут під доглядом учителів Івана Беньовського і Антона Бема протягом трьох років О. В. Духнович закінчив початкову школу і вступив до гімназії. Гімназію закінчив без перерви у вчителів Екера, колишнього капуцина, Михайла Полянкая, Ігната Киселого, Юрія Дуранія і Михайла Повольного.

Та вже молодим хлопцем мене спостигла в 1816 році гірка доля. В тому році я втратив найдорожчого і любимого батька, якого вирвав з живих немилосердний тиф. Так я і залишився сиротою. Найдорожча мати, на яку впали всі турботи про шістьох дітей, спонукала мене, як найстаршого з усіх, піти на богословські студії. А я, хоч і мав намір присвятити себе студіям землемірства, повинувався волі матері. В 1821 році пішов я до Пряшева і був прийнятим єпископом Григорієм Тарковичем до білого кліру. Зі стипендією в сумі 150 флоренців подався я на два роки філософських студій до Кошиць. Після, в 1823 році, я перейшов на богословські студії до Ужгородської семінарії. Після закінчення студій мене було призначено як службовця до єпархіальної канцелярії, на посаду актуара. А як старанно я працював там, хай посвідчать протоколи єпархії. Однак тяжкою була моя доля в єпархіальному уряді. Бо, визнаю, хоч я при тодішньому секретареві Василі Поповичеві і дуже старанно працював, хоч ні вдень, ні вночі не відпочивав, хоч мене мій начальник багато разів і хвалив, не дістав я ні одного динара нагороди і змушений був зазнати тяжких злиднів. Вже і самий одяг подерся, а не раз (кажу по сумлінню, правду), сидючи дома босий, я все ж таки писав дуже старанно. А за це не зазнав не лише жодної ласки і милосердя, а, навпаки, дивної вдачі єпископ з чистої скупості ще й харчі і кімнату відмовив мені. Даремно я просив якої-небудь допомоги, щоб підробити. Даремно я просив тоді незначну парохію жашківську і волківську. Даремно просив я будь-якого приміщення. Не зазнав я не лише ніякого полегшення, а, навпаки, я зазнав від єпископа якнайжорстокішого поводження. Нічого не помогли мої просьби, нічого не варті були мої пролиті сльози, нічого не принесли мої старання і сумлінність. Отже, я мусив дійти до такого переконання, що я побачив світ у нещасну планету, що в нещасну годину я народився. Та що я мав робити! Відмовили мені будь-яке приміщення, та і відпуск до іншої єпархії, де мене були б радо прийняли. А мучитися навіки молодій людині було вже понад людські сили! Ну, що (думаю), інше не виходить, ніж шукати собі куска хліба. Тому я наприкінці жовтня 1830 року, добре обдумавши, залишив місце муки і, ні з ким не попрощавшись, з гіркими сльозами, з позиченим в парохіального адміністратора Афанасія Яромиса одним флореном, обдертий і напівбосий, як втікач прийшов до Ужгорода. Тамошній єпископ, який знав мене ще з семінарії, прийняв мене ласкаво і навіть зарахував у клір мукачівської єпархії, але з застереженням. А оскільки єпископ Григорій Таркович не погоджувався з тим і не хотів відпустити (з єпархії), я залишився наче волокита, не маючий ніякого призначення. Але боже провидіння і тут ласкаво засвітило нещасному. Віцежупан Ужгородської жупи Степан Петровай взяв мене невинного під свою опіку, взявши мене до свого дому. Тут він довірив

¹ М. Ричалка. "Духнович Олександр (автобіографія) / "О.В. Духнович. Педагог і освітній діяч". / Словацьке в-во художньої літератури. – 1939. – СС. 313-322.

мені виховання свого семирічного сина Акакія. А я, як вигнаний, бажаючи оддячити йому, виховав його сина, можливо, ліпше, як би свого, за найкращими основами педагогіки і вивів йому його як ученого і солідного мужа. Одночасно я став другом дуже поважаного дому, і мені навіть приємно похвалитися заключеними зв'язками з приятні. Через зв'язки дому Петрова я познайомився з усім панством Ужанської, Бережської, Земплинської і Саболшської жупи, з домами аристократії, з якими я ще донині живу в приятних стосунках.

Між тим в 1833 році єпископ Таркович покликав мене до Пряшева, де знов призначили мене до єпархіальної канцелярії. Знов поновилася мстива вдача єпископа. Неустанно показуючи свою злість супроти мене, почав мені нещасному знов відмовляти й без того невеличкі харчі. Хотів, щоб я йшов геть. В той час помер визначний комлошський священник Степан Скородинський, і мене, покірного, було призначено туди адміністратором до вдови, матері п'ятьох сиріт. Там я і прожив один рік, із вдовою і сиротами разом. Бідненькі харчі давав мені місцевий дяк, а я постійно був зайнятим справами парохії. Але й цю парохію дістав Йосиф Павлович. Через один рік мене перевели в Біловезьку парохію, яка була пустою вже три роки, бо ніхто не хотів прийняти її. В цій парохії, яка не давала тоді жодних прибутків-доходів, я, нещасний, не ознайомлений з господарством, не маючи навіть харчів, ані худоби та господарського знаряддя, прожив чотири роки.

Тут нещасний вигнанець був би зазнав гідної оплакання долі, бо парохія не приносила навіть стільки доходу, скільки треба було на щоденні потреби. Але й тут боже провидіння охоронило свого слугу. Сусідні управителі угодій Камарова – двоє панів: Йосиф і Ернест Биденскуті – заопікувались бідним біловезьким священником і, крім багатьох добродіянь, поданих мені, давали мені в обидвох дворах даром харчі. Народ також при кожній нагоді проявляв своєму священнику вдячність. Для самотньої людини це місце не було зовсім неприйнятним. Особливо для людини, яка свою самотність заповняла студіями, передусім ботаніки, а також огородництва до такої міри, що ніколи не відчувала себе самотньою.

До речі буде згадати тут сон, що приснився мені ще в 1829 році, коли я був ще в єпархіальній канцелярії. Отже, одної ночі, пригадую, взимку, мені уявилась Біловежа, якої я ніколи не бачив та ім'я якої мені ніколи й на думку не приходило. А все ж я бачив уві сні кам'янисту дорогу, всю околицю, церкву з п'ятьма вежами, вонючий парохіальний дім, тобто сільську хату, город і скелі. І це місце мені здавалося в'язницею, в яку мене ув'язнили. Потім, коли мене туди вкинули і сказали, то так буду жити, я, переляканий, заплакав зі словами: «Це і є, отже, мій острів Олени!» Тоді якийсь геній, приступивши до мене з розрадою, шепнув: «Не вдавайся в тугу, не плач, там будеш жити лише чотири роки, а через чотири роки визволишся, і буде тобі добре». Цей сон приснився мені в 1829 році. І ось в 1834 році я, переведений до Біловежі, оглядав цю околицю. Мені пригадався сон, і я нехотячи крикнув: «Ось, це і є мій острів Олени». Але одночасно спала на думку й розрада, що це лише на чотири роки. І справді, 1 квітня 1838 року мене відкликав новопризначений мукачівський єпископ. Звільнений з моєї парохії, в якій я був з 1 квітня 1834 року аж до 1 квітня 1838 року, я переконався у здійсненні сну і навіки попрощався зі своїми людьми.

Відкликаний, як я сказав, мукачівським єпископом, я, діставши дозвіл на перехід із Пряшівської єпархії, пішов до Ужгорода. Там призначили мене нотаріусом консисторія. Тут я щиро зайнявся приємною для мене працею з 23 квітня 1838 року аж до 1 січня 1844 року, хоч 11 квітня 1843 року призначили мене каноником-шоластиком, а 23 червня цього року і ввели мене на цю посаду.

Про перехід до мукачівської єпархії досить сказати, що я нітрошки не хотів би переходити із одної парохії на другу, зокрема на більшу. Це тому, що коли я досі не мав ворогів, то я знав, що на чужому місці, напевно, буду їх мати без ліку.

А 1 січня 1844 року я знов став жителем Пряшева. Нову службу я намагався виконувати з радістю. Пізніше, в 1846 році, з божої милості королівським дипломом від 7 травня згаданого року, починаючи з 13 червня мене було призначено каноником-кустосом, в 1851 році – каноником-кантором, згідно з дипломами від 4 лютого і 24 липня 1850 року.

Нарешті, дипломом від 18 серпня 1857 року мене було призначено каноником-лектором, а на цю посаду й уведено 15 грудня 1857 року.

З подій у моєму житті гідним згадки вважаю те, що пряшівська капітула вислала мене як свого представника (депутата) до крайового сейму, засідання якого безперервно відбувалися протягом 1847 і 1848 років у Братиславі. Там пробув я 6 місяців. Таким чином, я був першим і останнім представником пряшівської капітули в крайовому сеймі.

Про цей сейм було б добре зазначити, що він, наче долею заздалегідь призначений, зробив кінець тій давній угорській конституції. Бо депутати, щоб правду сказати, захоплені якоюсь національною люттю, під проводом Лайоша Кошута, разом з подібними собі прихильниками пролетаріату, захопились ідеєю все і всюди ґрунтовно реформувати. На відкритих нарадах переважав не розсуд, а швидке насилля і якась незвичайна злоба. Нерозважна молодь, що зібралася з усіх сторін держави, великим криком і безпідставними окликами перешкоджала успішним нарадам до такої міри, що коли хтось і хотів висловитись на користь вітчизни, то не міг і слова сказати. Дехто зовсім не зважав на голоси розсудливої частини, як духовної, так і світської. А як лише обговорювалось якесь питання, пропозиція, вважали їх наперед відхиленими. До табору незадоволених перейшла більшість магнатів і шляхтичів, які так сліпо домагалися зміни конституції, що навіть самі себе не розуміли, а лише як пасивна машина Лайоша Кошута хитались то туди, то сюди, як листя під подувом вітру. Нещасні ці депутати, що поставили собі за принцип заснувати велику угорську державу і вирішили, що лише єдина мадярська мова має запанувати і що кожний громадянин мусить, і негайно, почати вивчати цю мову і нею розмовляти. Під прапором цього принципу вирішили, щоб угорське королівство відірвалось від Австрії як самостійна держава, якою має керувати власний угорський уряд.

Уявлена надія якоїсь свободи роздувала їх душевний вогонь. Свобода виблискувала в дзеркалі перевертності (безглуздя), а саме у виді демократії, яка уявлялася справжньою демократією, зокрема в розбурханої молоді, в якій не залишилося нічого чесного, нічого святого, крім мадяризму і свободи! Колись на злість усій Європі для шляхетної людини Угорщина була справжнім раєм, про яку говорили, що поза Угорщиною немає життя, а коли й є, то воно не таке.

Але, ой, ой, приїється людині навіть хороше, і солодкість меду після доброго часу стає гіркотою. Угорська шляхта під впливом якоїсь вимріяної свободи, перейшовши у своїй більшості до табору Кошута, сама проти себе воювала, відкинувши справжню свободу. Вона намагалася сама себе запропастити, і під впливом цих принципів поволі перейшла до революції.

Революція! В 1848 році вибухла в Угорщині нещасна революція, що почалась із зачіпок між хорватами і угорцями, чи вже між словаками і мадярами. Формально вибухла внутрішня війна, спочатку лише у сербській войовині, коло Драви і Сави, та страшна з обидвох боків, а пізніше розшаліла в цілій державі. Про цю війну хай пишуть інші. Тут досить згадати, що також у місті Пряшеві були більші розрухи. Населення Пряшева, за винятком кількох мадярів (тому що там не було жодних мадяронів), перейшло на бік династії і короля, за що його переслідували і піддали небезпеці з боку мадяронів, тобто мадярів слов'янського і німецького роду. 7 квітня 1849 року в самий день латинської великодньої суботи угорці (переважно спиські німці, які, хоч і словечка по-мадярськи не знали, зате любили назвати себе мадярами) під проводом Беницького напали на місто Пряшів, яке завзято захищали селяни-слов'яни під проводом Блодвека. Беницький мав дві гармати та понад сто чоловік війська, а слов'яни – бідні добровільці, хоч і без будь-якого одягу-форми та боєприпасів – хоробро бились, захищаючи великий міст перед наступом революціонерів з 10 години ранку аж до 4 години після полудня. Нарешті слов'яни о 4 годині після полудня, запаливши великий міст і втративши лише двох, відступили до Раславиць, а революціонери, втративши одного, увійшли в місто.

Я почасти також зазнавав від цієї сумної революції за належність до табору цісаря, зокрема за осудження ворогів, як і за те, що я написав руські книжечки. От і потрапив у

підозру. Нещасного 27 квітня 1849 року вхопили мене розлючені мадяри і насамперед замкнули в міському домі. Потім того ж самого дня біля першої години відвели мене під великою вартою, як якогось розбійника, на місце страти в супроводі чотирьох гусарів і двох гармат. Спереду йшов загін поляків, позаду загін мадярських гонведів, а з боків – ескадра гусарів! Ніколи не забуду цього нещасного дня, 27 квітня, який мені, вже 50-річному, завдав стільки душевного страху і болю.

Так, серед безустанних насмішок і зневажливих лайок гордих революціонерів, завели мене до першої станції Леми, до одного єврейського будинку з великою вартою. Скорі я дістав товариша по неволі в особі когутовецького священника латинського обряду, шариського архідіакона Андрея Краснянського. Його зі зашморгом на шиї, в супроводі насмішок і надзвичайної радості привели горді революціонери до тієї самої єврейської корчми, де був і я. Тут нас, голодних, тримали під озброєною вартою аж до вечора. Із цього нещасного місця повели нас четверо справжніх гусарів, які чесно поводитися з нами, до Кошиць. Туди ми прийшли об 11 годині вночі. Тут тоді революціонери торжественно святкували детронізацію короля і незалежність держави. Треба запримітити, що в парламенті, який, між іншим, було перенесено із Пешта до Дебрецена, прихвосні Кошута дійшли до такої глупості, що ухвалили детронізацію найкращого і найбільш релігійного короля Фердинанда V і явно проголосили угорську державу незалежною від габсбурзької династії. З нагоди цієї події, оспівуючи перемогу, раділи з якоюсь скаженістю. Місто Кошиці, яке в переважній більшості належало до прихильників революціонерів, було ясно освітлене. Серед цієї невгамовної радості не народу, а скоріше натовпу волоцюг, які спилися вином, ми, коли нас з великим криком веди вулицями, легко могли стати жертвою злобних людей, коли б нас не захистила наша варта від нападу озвірілого натовпу. Згадую, тоді я гірко заплакав і з жалем вигукнув: "Чи є ще більші муки, як оці мої?" Так завели нас двох, та ще третього товариша, пряшівського купця Мітермана, до кошицького міського дому і заперли в спільній кімнаті, виставивши варту, що складалася з двох озброєних шаблями гайдуків у кімнаті і двох поліцейських надворі коло дверей з набитими гвинтівками! Це сталося 27 і 28 квітня. 29 квітня товариша по неволі Андрея Краснянського відвезли до каллівської в'язниці, а мене, без варти, повели до семінарії, де я залишився в кімнаті хворим аж до 5 травня. Ректор семінарії, каноник Адам Солчаній, який по-братськи відчув моє горе, по можливості прихильно ставився до мене. Тут, як я сказав, я залишився без варти, але все ж таки мені було заборонено вільно виходити. 5 травня за дозволом барона Лужинського мене відпустили додому, але в супроводі тайної варти. Так я повернувся до Пряшева, де мене тримали під вартою і заборонили виходити в місто.

Так і досі пам'ятаю ще один сумний випадок, а саме, коли мене 27 квітня так соромно вели. Між іншими паскудствами революціонерів, зокрема польських, на дренівським горбку приступив до мене якийсь рудий поляк, якого називали капітаном. Ця людина облаяла мене дуже грубими словами, ганьбила, висміяла мене нещасного, обплювала і нарешті наказала зняти чоботи і йти босим. А це було для мене найбільшою мукою! Коли після стягнення чобіт я не міг іти разом з посіпаками, він потім страшно вдарив мене в лице і відступив від мене. А я, напевно, не побажав йому те найкраще.

У зв'язку зі згаданою угорською революцією, скоріше з домашньою війною, яку викликали невдоволені пролетарі, треба на пам'ять зазначити ще те, що також деякі з духовенства, як ченці, так і світські, пішли за духом революціонерів і стали дуже завзятими захисниками національності, зрозуміло мадярської, в надії здобути собі при допомозі повстанців підвищення. Інакше вони були позбавлені надії на кращі парохії. На жаль, також і в цій, пряшівській єпархії, яка, між іншим, складається із слов'янського народу, знайшлися прихвосні Кошута, які після встановлення миру при допомозі російських військ отримали відповідне покарання. Так, наприклад, із цієї єпархії були засуджені: почесний каноник і миківський священник Йосиф Крейт, матисівський священник – на шість років ув'язнення в Йосифштадський в'язниці.

Після втихомирення мадярської революції виникла тимчасова німецька влада. В урядах і школах було запроваджено німецьку мову, виникла система Баха, і вся Угорщина наповнилась німцями. Здирали страшенні податі, і тим завдали смертельного удару досі вільній угорській шляхті. Ще недавно так славні лицарі замовкли, і не мали відваги навіть показатись. Вони сподівалися далі і бажали нової революції, але ні один не відважився

навіть рухнути з місця. Із цього ясно, що угорське геройство було дуже великим лише на словах! В 1860 році знов засіяла ясна зоря Угорщини. Його величність цісар Ференц Йосиф після нещасної війни з Італією видав для народів конституцію, силою якої німці і чехи, які вже заселили увесь мадярський край та назвали його «своїм новим краєм», дістали наказ забратися з краю, тобто з урядів. Політичне управління краєм (адміністративу), за винятком фінансів, як і судове, довірено знову угорцям. З дуже великою радістю вітали знов відновлені установи. Відбувались торжественно великі збори, на яких виголошувались дуже довгі промови, в яких, крім нападів на німців, нічого мудрого не було. Установи захопила знов майже виключно шляхта, поновилось насилля і тиранія. Одним словом – проти нешляхтичів запроваджено знов єгипетську неволю. Але вся ця влада тривала лише рік, бо його величність, побачивши страшне зловживання, розв'язав пештську державну раду і знов запровадив тимчасові управління. В них шляхта відмовилася взяти посади. З цієї причини його величність призначив ласкаво начальників найвищих урядів, як і королівських комісарів, які потім самі підбирали собі підпорядкованих службовців. Таким чином також двоє русинів були призначені королівськими комісарами, а саме – син нижньорибницького священника Олександр Негребецький був призначений насамперед комісаром, а пізніше наджупаном Ужгородської жупи, а Петро Долинай – комісаром Мараморошської жупи. В результаті цього до вищих урядів потрапило багато слов'ян і талановитих людей. Із них бодай деяких не можна мовчки обійти, наприклад, віцежупана Івана Ляховича – ужгородської жупи, Корнелія Добрянського – мараморошської. Багато було призначено нотаріусами, скарбниками, шляхетськими суддями та іншими. В Шаришській жупі наджупаном було призначено Івана Главача, до того часу невідому людину. Шляхетськими суддями стали: Олександр Мартяк, Михайло Невицький, Стефан Петрик, Йосиф Безегий, Антон Завадський, Юрій Ладомирський, скарбничим службовцем – Стефан Ковалицький, правовим заступником Йосиф Ройкович та інші чесні і щирі русини. Таким чином і для бідних русинів відчинились двері до громадських урядів, які до цього часу були замкнені перед ними залізними замками.

Ужгород, 1928.

Волошин Августин. Пам'яті Олександра Духновича

*"Самі здорові співайте,
А на "батька" пам'ятайте".
(Із посл. пісні Духновича)*

Устами поета говорить к нам геній народа. Душевні очі його видять у будучність. Він є пророком народних ідей.

Талант поета – то дар Божий, дар не так для нього самого, як особливо для народа, для сучасних і будучих поколінь.

Ми, підкарпатські русини, мали до сих пір дуже мало таких людей.

Одним із найзаслуженіших був Олександр Духнович.

Йому дуже много маємо дякувати; можемо сказати, що Духнович має головну заслугу в тім, що світло русько-народного сознання на Підкарпаттю не загасло зовсім, що слід потомків колись славного руського народа не щез.

Хто бо знав його, хто читав його вірші і книги, той із його щирої любові ко своєму народу сам почув теплоту народної солідариті.

Дня 24 апріля 1923 року минуло 120 років від дня уродження Олександра Духновича.

Всі підкарпатські русини, а особливо члени "Просвіти", радо привітають книжечку, де буде описано життя і діяльність нашого "батька".

Най пізнають наші люди, чого в серці твоїм було много, най порозуміють, які ідеї гнали тебе ко неутомимой праці, най научаться, як треба любити свою церкву і свій народ, як треба трудитися для своїх!

І про що ся називаєш Ти "батьком"?

Прото, бо руський народ був Твоїм родом, Твоєю дитиною, честю і славою; в ньому видів Ти свій дух, свою будучність, своє щастя.

І за сію гарячу любов не достав Ти нич, ні похвали, ні богатства, даже прийняв Ти і од своїх много невдячності!

*А колько то стихій бурних,
Колько молній і стріл бурних
Ізніс от врагов природних,
І от чужих, і от родних.*

Но зато Ти не перестав любити русина, бо Ти любив його не лиш за добру сторону, но і за його хиби та злобу, хоть і плакав над ним!

Твої слова, твій заповіт буде ведучою зізвздою для грядущих поколінь, Твої ідеї зродять нам ревних жовнірів для народного войська. Твій дух меж нами буде од рода в рід!

Смерть Духновича

Не довго міг тішитися батько поступу руської інтелігенції, бо року 1867 німці Австрії і маляри Угорщини заключили соглашеніє, в смислі котрого обезпечена німецька гегемонія в Австрії і малярська в Угорщині.

Тоді началось поправді панство малярської шляхти, котра скоро загарбала всі уряди до себе.

Но до сего вже Духнович не дожив, бо дня 29 марта 1867 року майже об 11 год. ночі умер.

Не дожив до страшного упадку свого народу, котрий від 1867 року майже ко народному гробу допровадив його рід, єднако душа його почула будучу тяжку судьбу русинів, бо в однім вірші то каже:

*Я сумний, дума іде
О том, що єще буде
В моєм родном племени
По столітнем времени.*

Не дожив Духнович "времен тяжких іспитаній", в котрих лиш його ідеї, його твори піддержували надію на ліпшу будучність. Він бо обіцяв нам "зореньку свободи", його очі душевні виділи, що вже

*вітри з юга подувають
і морози ізчезають.*

Він знав, що ідея слов'янська росте, що мусить прийти весна угнетених слов'янів, і для того воззивав нас, щоби і ми "строїли стіни, будовали дом з чувственого мармара".

*Стройте гніздо для потомков,
Для будущих радних внуков
Сійте багато сім'я,
Щоб задержалось плем'я.*

І дійсно, світова війна оп'ять створила ворота народної свободи, принесла весну слов'янам Підкарпаття.

Його геній підлетів між нами і теплим пір'єм нас зігріває,

*бо то жєлає любов
для родних своїх синов.*

Побожність Духновича

Духнович був щирим, вірним сином своєї церкви і то хотів, щоби і його "народ любимий" остався всегда побожним, бо від християнської цивілізації очідав лучшу будучність для русинів.

Його вірші виражають його здоровий, непритворений "страх господень" перед "сильним Творцем" і його непоколебиму надію на поміч Бога, на "побіду через Бога".

*І так, брат мій, коль нападе
На тебе лиха біда,
Не одчайся, то пропаде,
У Бога єсть побіда.
("Наdejда в Бога")*

Його "Азбука" ("Книжиця Читальная для начинающих"), в котрій Духнович у віршах виробив усі молитви і моральні напостинання для дітей, є доказом його отцовської любови к руським діточкам і указує на то, як красно, як легко заскiпляв він зерна побожності у невинну душу малих учеників.

*Прийди, о небесний Царю,
І даруй нам твою ласку,
Розум і мисль просвіти,
Сердце ласкав наповни!
("Молитва перед наукою")*

Подлость і злість, наслідки дітинських провин представляє ясними словами, котрі способні глибоко впливати на молоденькі серця:

*Хто на Бога грішить, лає,
Камінь на небо метає,
Котрий паде на землю,
Провалить му голову.
("Клятва")*

Любов ко роботі, охоту до взаємной помочі, глибоке уваженіє супротив родичів і старших находять в его азбучних віршах подходячі вирази:

*Не ганьба то працювати,
Землю орати, копати,
Но єсть ганьба, стид лежати.
Лем од других вишитко ждати.*

Або:

*Знай, дітино, честовати
Родителей: отця, мати.
І старшого все слухай,
Чести кождому отдай.*

В такому самому побожному дусі є написана і його "Народна педагогія" (1857), в предисловію котрой каже: "Дай сину твоєму добрий нрав, дай єму науку, способность, трудолюбіє, доброе сердце, любовь ко Богу і ближньому,... і уже дал еси єму богатство".

Найвиднішим знаком його глибокої побожності був його молитвенник "Хліб Душі" (1851). Духнович знав, що щира побожність корені свої має в серці, в почуваннях наших і для того хотів, щоби вірники не лиш ротом промовляли слова церковних обрядів і молитв, но щоби порозуміли і перечувствовали значенє тих слів. Для того і приспосовив стиль молитв ко народному языку, текст тих молитв подав таким легким стилем, що і тепер мило нам із них подещо прочитати.

То самое хотів і в "Литургическом катихизі", в котром популярно толкує наш обряд, устройство церкви, св. Литургію і прочі церковні відправи, причому указує і на поєдні красні звичаї наші, як благословеніє приносів, поклони, благословеніє дівиць і пр.

Його заповіт кличе нас ко народному воскресенію, но указує і на тону вифлеємську звiзду, котра нас ко "віку лучшому" поведе, і тою звiздою є "ласка Всевишнього", у котру і сам себе не раз вручав Створителю,

*І духом, сердцем смиренным
Силу Його повідав.*

Патріотизм Духновича

Духнович був щирим, ревним патріотом руським. Із глибини серця любив свій народ:

*Чесний мой род не забуду,
останусь його сином.
("Вручаніє")*

У віршах, особливо же в своїх переписках, много поносується за то, що народное діло русинів не може преуспівати.

В поезії "Любов милой і отечества" прекрасно описує болізню душевну, котра постигла русина утратою надії народної свободи:

*Судьба, судьба, о нещасна,
Та ж мене осудила,
О свиріпа, о ужасна
Невинну погубила.*

А потім нижче:

*Мене бо платень знатнійший
Палить і превосходнійший
Невгасимий його жар,
Мене зве сила природна,
Історгне любов народна,
Я їй пожертвився в дар.*

В сатирі "Отечество" подає смутний образ горожанина без отечества, "оборваного волоцюги", котрий:

*Голий, босий, нечесаний,
необритий, немитий...
то все біда, – а найбільша,
коль єсть і неситий, –
і котрий тим ся тішить, що
Цілий світ моя отчизна,
я дом не будую,
там то мой рай, там дідизна,
де ся погодую.
Не думаю, не гадаю –
то мні не на груди,
будьто язык, який хочать,
говорять там люди.*

Подібні думки читаємо в алегорії "Сирота в заточенні", в котрій представляється Духнович як щирий син "Руси":

*Одну тебе весь желаю,
Тебе в мислі і душі,
Тебе в зеркалі чистих вод
Вижу і на воздусі.*

Виражає свою глибоку болізню, що лиш іздалека може думати на мамушку "Русь",

*Бо, о горе! между нами
Єсть велика широта,
І хоча й мамушку маю,
Однако ж я сирота.*

Духнович тепло бажав, щоби русин "оставив глубокий сон", щоби був свободний, щоби отдалилася от него "неприятелей буря" і щоби Бог дав йому "віка лучшого".

І сам неупомимо працював, щоби міг піднести культуру свого народу, для того написав "Азбуку", "Граматику", "Землепись", "Литургійний катихиз", "Молитвенник", "Педагогику", "Місяцослови", много статей до газет і свої одушевляючі вірші, в котрих преставляється він як перший ревнійший будитель русинів.

Ще ліпше, одверто говорить к нам щирый патріотизм Духновича в його переписах до галицьких своїх друзів.

Постоянно скаржиться на упадок народного діла.

3 дня 25/V (6/VI) 1853 пише Якову Головацькому:

"Брате, у нас читательство вельми слабое... я вже все іздав своє на просвіщеніє нарада, но никто не помагає ни одним крайцаром... а як я попущу, то все пропаде..." "Книги отбирають, но не платят... бо дуже змадяршилися, все руськое им простее видиться,... не помислили би ви, як унилим єсть у нас руський язык, а література чужа..."

Так, брате, стою я, жалійте надо мною! Моя надія в молодезі і в руських світських чиновниках, они ревнії суть".

3 дня 27.IX.(9.X.) 1855 пише із Пряшева до Якова Головацького:

"Брат мой!... У нас напрасно діло трудитися іздаєнієм книг, ону не жєлає никто, і не читає, наше мадярськое прежнее воспитаніє ничего не поминало... геній той запалив дух молодезі суєтою, і неограниченною пихою; у нас кто по-мадярськи говорити знає, он не требує письма, бо он уже все знає... Школи народні на папері, а в ділі ничего..."

3 дня 24.XII.1859 (5.1. 1860) пише:

"Тут владіє мадяризм і матеріалізм, ми совсім підупали, один я остался на поруганіє і ніскільки друзей в тайні".

3 дня 6.1.1860 пише:

"Наші мадяри із поводу краковських полякав великі надежди собі ображають, що всі чиновства будут по-мадярськи дійствовати і по тому ми между Сциллою і Харібдом, так із двух сторон нас возмут, дві власти істребити час стремятся і дай Боже, щоби видержати боротьбу..."

3 дня 6.(18) II.1860 пише:

"Мадяризм заводиться всюду... Наша доля все нещасна, ми мадярам очі колемє, а німці нам не вірують; так ми всюду бідні люди... Нам защита гори і скали... камень прибіжище заяцем".

І не лиш о духовних інтересах дбав Духнович, но єго боліло і то, если матеріально підупав єго народ. В листі з 15/27.X. 1854 р. описує нужду народа:

"Брат мой! У нас знову біда, і той і год скудий був, картофли погibli уже совсім, нужда неісповідима... По Шаришской, Спишской і Земьянской столицам зараз на скот жестока, суть села, гді вся скотина пропала, по нікоторим містам і коні падають".

Дня 22.IX. (4.X.) 1853 пише:

"У нас, брате, неізреченное убожество і прото вся література стогне, старшії же не понімають наукового духа, надежда в молодых..."

В том же листі подає, що не знає, буде-ли руський язык преподаватися чи ні; "если буде, я прийму той труд безплатно".

Із цих цитат Духновича ясно представляється нам його щира любов ко своєму народу, його самопосвята для народного діла.

Духнович і Галицька Русь та слов'яни

Духнович був в тісній душевній зв'язі з Галицькою Руссю. Знав, що нас не лиш єдин язык, одна віра і єдна доля зв'язує, но віровав і то, що і судьба будуча наша тісно зв'язана, що ми без культурної єдності з найближчими нам галицькими русинами пропадемо.

В поезії "Голос радості" теплими словами привітає "от угорських русинов" новопоставленого митрополита Григорія Барона Яхимовича і туй между прочим каже:

*Бо свої то за горами – не чужі:
Русь, єдина, мисль одна у всіх в душі;
То і Пастир, що для всіх там єсть отцем,
Помнит, що ми также браття-Русь жєієм!
А жєієм тут тим же серцем і душой,*

*З тим же словом і во вірі той самої,
Так, що если хто боліє як-нибудь,
Нашої братиї біль такий же тисне грудь.*

В Галичині мав Духнович своїх найщиріших друзів, з котрими часто переписувався, і ті переписки повні найтеплішими виразами любові.

В листі з дня 7/19 травня 1853 пише до Головацького:

"...ми древнії друзя, і ті будем, надіюсь, до гроба, люблю я кожного, хто русин, но доброхотного і занимательного ще і почитаю. Я вас в любезном вашом браті лично смотрю, а діла ваші суть мні чистим зерцалом".

В листі з 6.1.1860 обіцяє, що на інсталяцію митрополита поїде до Львова; "Пожертвую сердечно тих нісколько ренських для вас, щоб ще видіти Народний Дім і вас. Цілую вас і Дідицького, цілую Малиновського і всіх вас, друзів народу!"

Духнович не обмежався лиш любов'ю до Галицької Руси, в його поезіях находиме одблиски і його здорового панславізму.

В "Руськом маршу" саяк одушевляє молодеж руську:

*Руські діти, вам світає,
Уж зорничка всходить вам,
Слава мати вас вітає
І зове к своїм рядам.
Слава, Слава наша мати
Пробудилась од сна знов,
Зачинає царствовати
Взиває храбрих синов.*

Ще ясніше виражає солідаріту всіх слов'янських народів в "Поздр. Русинам" сими словами:

*Хоть разными голосами
Кличме ся любезно,
О, ми порозуміємся
Чесно і полезно.*

В листі з дня 7/19.V (травня) 1853 чехів називає "братами" і пише: "Чехи утішають больну мою душу не мало своїми созданнями, но і опечалюсь, видя, що... у нас що дальше, то темніший мрак".

Язык Духновича

Між іними, у велику заслугу Духновичові маємо почислити не лиш то, що станув на становищі духової і культурної єдності "Подгорян" [так Духнович звав Підкарпатських русинів] і "Галичан", но що і дійсно впровадив живу, народну мову в підкарпато-руське письменство.

Його драма "Добродітель перевисшаєт богатство", видана 1850 р., написана по-простонародному виговору. І се робив він свідомо, бо він сам писав в статті "О словесном Русинов совокупленіи" ("Вістник", 1850), що: "ми, русини, тепер зачинаєм письменне наше битіє, вначалі сами з собою боремся і радуємся о совершенной уже нашей літературі; но прійдет время, коли і самі презрительно потупим теперішнєє письменко наше".

І заявить рішительно, що його літературно-языковим напрямом є: старатися "о мові карпато- або бескидо-руськой, народами в Галичині і Угорщині употребляемой.., а мова она в своєї невинности і первой простоті під горами сохранена, словенськоруського языка чистоту задержала, она ближайша есть ко старой словенської матери".

І не лиш драма, но всі книжки, видані прашівським літературним "Заведенієм", були писані народним языком, лиш правопись змінялася.

Або прочитайме лиш його найкращі вірші, яка в них блискуча народна мова. Напр.:

*Подувай, вітрику,
Подувай легенько,*

*Най моя миленька
Спочине тихенько.
Двигнися печально
В глибокої жалобі,
Не дерзай віяти
На єй чорном гробі.
("Тоска на гробі милой")*

Або:

*Стрітилися сліпий з хромим.
Стали розмовляти,
Ким способом собі в світі
Можно б помагати?
І вдруг заключився совіт:
Взяв сліпий безнога,
А хромий му показав,
Куди єсть дорога.
Сього очі, того ноги
Купно ся слагають.
Так то бідні собі в нужді
Мудро помагають!
("Сліпий і хромий", 1852)*

В ниже поданих строфах красота языка совокуплена з ритмом думок:

*Літай, літай, жаворонку,
В воздуху кружи,
Заспівай мні і легонько
Щебеч по души!
Возносися надо мною
К сонечним лучам,
Моє серце за тобою
Взлетит к небесам.
("Піснь земледільця весною")*

То правда, що в творах Духновича находиме много старослов'янізмів, латинізмів і гунгаризмів, но єсли справедливо хочеме осудити заслуги його в ділі языка, во первих, то треба взяти під увагу, що:

1. Духнович родився перед 120 роками і що поезії і книжки свої писав перед 70–80 роками!

2. Що і сам Духнович констатовав, що наш язык, язык русинов-підгорян, найліпше сохранив архаїзми старого руського языка і для того у нас сильніша була прихильність ко церковнослов'янським формам, як за Карпатами.

3. Що у нас кожний письменник мусів боротися з язовими трудностями ліпше, як за Карпатами, бо і тоті, що одушевлялися народною мовою, не знали її так, як треба, бо виховані були в неруських школах і не було їм з чого і учитися.

І Духнович і серед таких обставин єднако хотів розвивати народну літературу, хотя й знав, що много має за то і терпіти.

Духнович на основі біблійного (церковного) языка желав розвивати народний язык і то "на живих формах народних і вираженіях"; приняв становисько "Зорі Галицької", вираженне так: "Хто ся свого живого народного языка вирікає, той заперечає свою розлучну народність, і тому можно накинути який іний язык, оби лиш був образований, зрозумілий і живий" (3. р. 1850).

І коли началися язові спори, Духнович радив, щоби русини в мові взаімно собі уступали: "Ми, – пише він у віденському "Вістнику" (1850), – хотя й ціла наша єпархія "лем" употребляєт, однако ж подвержимся большой части і послі сему "лиш", "лише" будемо

писати, но місто галицького "що", "бути" останемся з нашим "что", "бити"... Духнович признав, що правопис у ніякого народу не стоїть незмінно, і що має бути результатом порозуміння. Но таке порозуміння уважав конечно потрібним, бо "доколі така распря в єдном племені будет, доколі пом'януті братія не наклоняться к святому языка народного источнику, но упором отдалятися будут, любезну нашу народность роздирающе і оскорбляюще, то істинно розійдуться русини, як строители столба Вавілонського, себе неразумівше" ("Вістник", 1850). В тих мовних спорах обі сторони признали, що "змадзярщених, змазурених, зословачених русинів не наведе до народності мова мертва (церковна), але лиш жива, народна" ("Вістник", 1851). І прото і хотів Духнович розвивати наш народний язык, но обставини наші, архаїзми языка нашого, сильний вплив церковного языка все ще питали надію, що всім слов'янам удасться на основі старослов'янського розвинути общеслов'янський живий язык, як то голосив сербський єпископ Євгеній Йоаннович в граматиці, виданій р. 1851 у Відні, проти реформи Вука Караджича, котрий также то хотів, щоби літературною мовою сербів стала мова народна. Єднако Духнович ще і в 1853-60 роках не оставив свій народний напрям, приняв становище Дідицького, що "язык, котрим "Зоря Галицькая" пише, есть развивающийся у нас книжный малорусский" ("З. Гал.", 1853). Лиш проти полонізмів писав (Лист 22.IX. 1853).

Того року написав і свою "Граматику", граматику народного языка, котру єднако змінив Раковський, приспособивши правопис ко великорусському, що Духнович не одобряв, як то свідчив Вл. Терлецький ("Угорська Русь", Київ, 1874).

Консерватизм наших людей використовували експоненти Росії в Австрії (Мих. Раєвський і пр.) і вмісто мертвого церк.слов'янського направили їх ко орієнтації живого великорусського языка. Но із того не вийшов живий язык, бо великорусській був нерозумілий і ледва знав дакотрий угророс писати по-великорусски і так повстала мішанина із церковно-слов'янського, великорусського і русько-народного. І сам Духнович, як то слушно примітить др. Ф. Тихий, ніколи не писав, бо і не знав по-великорусски.

Словом, коли галицькі русини і серби пішли дальше по дорозі народного напрям і забезпечили собі з народною літературою і культурою разом і політичний і економічний поступ, тогда "солодкий народ" Духновича лиш упадав, духовне жите по смерті його майже цілком завмерло, бо за ним вже не було кому дальше повести діло народної літератури, не було нікого, хто б смів виступити проти погорди до народної мови, піддержаної мадярським духом. Наші писателі не уважали на бажання поєдних народовців, не глядали причини страшних успіхів мадяризації в неприроднім письменстві мертвого язичія.

І хотя й самі не були філологами, єднако спорили, боролися проти природного народного напрям, оправдуючи слова Міклошича, сказавшого: "Das unglück in dieser Sache ist, dass jeder, der eine Sprache redet, eo ipso² auf das Epitheton eines Sprachforschers Anspruch zu haben glaubt" (То є нещастям в сім ділі, що кождий, котрий говорить одним языком, вже тим самим думає, що має права на епітетон (прикметник) філолога).

Лиш ко концу XIX століття стало оп'ять Общ. Св. Вас. Вел. піднімати спущену заставу "батька" і стала оп'ять розвиватися народна література.

І тепер звідаю, знаючи велику любов Духновича ко своєму народу і ко всім русинам підгорянам і галичанам, – если би нині жив, – котрий напрям підпирав би Духнович? Ци пристав би тепер ко тим, котрі не признають права до життя його рідного слова? Ци одобряв би тот напрям, котрий розбиває нас од його "любимих галичан" і проповідує ненависть против них лиш за то, бо они під тими 70 роками, що протекли від його смерті, не спали, но зробили поступ в язиці і літературі і котрі і сохранили його пам'ять і заслуги для будучих поколінь, оцінили його в історії літератури (Огоновський, Барвінський, Созанський)?

Ци міг би своїми признавати тих, котрі о його великих трудах нічого не споминають? (Бо в історіях літератури великорусського языка Духнович не споминається).

² eo ipso (лат.) – той факт, що.

Духнович, котрий ще в р. 1859, критикуючи "Житіє Святих" Павловича, примітить, що "есть полустарослов'янським языком, не будет ли і то погрішность" (Лист 10.III.1859) і котрому в р. 1867 Раковський закидає "нечистоту і неправильность (!) русского языка", котрий всегда і в своїй автобіографії свій народ русинами (Rutheni), а великороссов росіянами (Russi, Russicarum Soriarum) називає, вірно ко собі міг би бути тепер лиш щирим народовцем! І я так думаю, що єсли би і ошибочним уважав правило новішого правописання, однако важнішими би держав єдність і братство всіх русинов, як спори над поодинокими буквами, і тепер би то требовав, щоби противні сторони в мові взаємно уступали, як то писав р. 1850, а що головное, Духнович ніколи би не противлявся доказаній і фаховими авторитетами признаній науковій правді, но ще радовав би ся тому, що його рідний язык признан за літературний, що розвивається і що через народну літературу сталася доступною культура для кожного русина.

Значення Духновича

Із сказаного ясно стоїть перед нами портрет батька Духновича, його щира душа, його теплесенькоє ко всім русинам серце.

І єсли би дехто із строгих критиків і говорив, що Духнович не може ся рівняти з великанами світової літератури, ми то признаємо, однако скажемо, що Духнович мав і має для нас дуже глибокоє значення. Не можемо його поставити в один ряд з Пушкіном, Шевченком або Петефієм, не писав він так много, як напр., Франко або Томпа, не є таким совершенним стилістом як напр., Гоголь, або мадярський Арань, однако для нас більше значення має Духнович, як сії великани для свого народу.

Бо Духнович засіяв нам звіздою своєї письменної праці тоді, коли починався час бистрого і опаснійшого упадку нашої народної житні, коли стали пропадати всі скарби руського самосознання. Духновичова поезія подавала русинам ін'екції в часах майже смертельної летаргії, його сильний голос будив нас в ночах найглибшого нашого народного сну і причинив то, що зоря народного воскресіння встрітила туй нас ще перед повним винародовленням.

Крім того, Духнович був основателем першої поетичної школи русинів підкарпатських, автором народного гімну і першої драми, автором хосенних учебників і молитвенників. Його народний язык створив ворота письменства для нашого народу, його легкі поезії заскіпльовали в серця наші сімена народних чеснот. Отці наші, наша молодіж, на котру він всю надію свою складав, втайні його піснями, його гімном, його "Думами" тішилися, набиралися енергією духа народного, і так засіяноє ним сім'я після довгої зими гніту однако сохранилося для весни відродження.

Подається за першодруком.

<http://litopys.org.ua/voloch/voloch32.htm>

НАРОДНА ПЕДАГОГІКА ДЛЯ УЧИЛИЩ І УЧИТЕЛІВ СІЛЬСЬКИХ. Ч. 1

Велике заохочення до цноти плодоносної є звикання, виховання, навчання, настанови та привітання, які я вам голосно представити маю намір.

Лікурґ Законодавець

Передмова

До батьків

Щастя або нещастя людини багато в чому залежить від народження, але найбільше від її морального виховання. Древній філософ Платон про людину говорить: "Людина, якщо покаранням виправить шлях свій, лагідна і гідна істота буває, якщо ж недостатньо або погано виховується, до худоби подібна, і буває гірша за худобу". І те істинно так є, бо людина народжується непорочною, і тому буває тим, до чого пристосується; вона від молодих нігтів зникає до тої чи іншої справи, заскіплюється в м'яке серце її добра чи недобра вдача, і буває звичайно доброю або злою. Погляньте на дерево, що виросло в лісі: воно гарне и здорове, але плід його несмачний; але заскіпіть у молодий лісовий пеня благородну гілочку, і прищепіть обережно, – те дерево, хоча від простого лісового кореня виросло, буде вже ніжним і принесе благородний плід, і буде корисним господарю своєму. Дитина – м'яке творіння, серденько у неї всеприємлюче, і м'яке буває, як віск, котрий відображає образ притиснутої до нього печатки.

Людину складають: природа (натура), наука і звичай.

Природну схильність отримує людина від самої природи, що складає темперамент, але науку і звичай дають вправи і настанови, або виховання. Людина без виховання і настанов, хоч і природними чеснотами і силами обдарована, буде нездібною і непотрібною, як земля, що хоч і краща, та якщо не обробляється, родить один тільки бур'ян і непотрібну лободу; і як необхідно землю добре обробити, щоб плід принесла, так треба і людину навчити, щоб вона приносила плоди як самому собі, так і суспільству.

Подивіться на свою худобу, воли або коні; від молодості до ярма не призвичаєні і не навчені, яку принесуть господарю користь? Але пристосовані і ті, що звикли до роботи, на всяку справу вживаються.

Таке ж діється і з самою людиною, міцною від природи. Якщо не навчиться і не звикне працювати, то стане непотрібним волоцюгою, тягарем людству, як трутень у товаристві бджіл.

Батьки! Вам Бог дав дітей, за своєю подобою створених. Він передав їхню долю у ваші руки. Від вас залежить їх доля. Ви дасте відповідь за них перед судом Божим, як говорить св. Благовісник Лука: "Слуга, який знав волю господаря свого і не робив того, чого вимагає хазяїн, буде суворо покараний".³

Отже, батьки! За дітей ваших, які дані вам, як найбільший скарб і талант, відповідаєте перед Богом, батьківщиною і суспільством. Якщо благополуччю дітей ваших і загальній користі бажаєте допомагати, докладіть великі зусилля і шукайте спосіб дати їм необхідне виховання, в якому завжди є витоки добра або зла.

Сумлінно посилайте їх до школи, де вони навчатимуться страху Божому і розуму, не скупіться на маленькій платні учителям, що працюють, бо той податок повернеться з лихвою і принесе плід.

³ Євангеліє від Луки 12:47

Бо що більшого даси своїй дитині, ніж добре виховання? Залишиш їй багатство? Але воно тлінне. Воно від нерозумних посадників і розбещених нащадків швидко тікає, і життя вчить, скільки багатих нащадків насамкінець жебрачим живилося хлібом! Дай сину твоєму здоровий розум, дай йому добрі звички, дай йому знання, здібності, працьовитість, добре серце, любов до Бога і ближнього, заскіпи в душу його страх Господень, дай йому добру волю, - і вже даси йому багатство, котре ані слимак не підточить, ані злодій не підкопає, котре і в біді і нещасті залишиться з ним на віки, і почувеш радісне Богом Аврааму сказане: „Як створив це, благословляючи, благословлю тебе”.

Слава – річ, гідна пошани, але невідома і непостійна. Краса недовговічна. Здоров’я - мінливе. Багатство крила має, і часто відлітає. Єдине пізнання зі всіх наших благ безсмертне і божественне. Дай його дитині своїй, – і даси їй усе.

Вступ, або підготовка до педагогіки

Що таке педагогіка?

Педагогіка – це наука, що вчить, як треба людину виховувати і навчати, тобто: яким чином можна фізичні та душевні здібності людини, від природи дані, змолоду гідно зберігати і вдосконалювати.

Які принципи виховання і навчання?

Початки виховання і навчання є найприроднішими, тобто: виховання і навчання не змінюють отримані від природи здібності та виявлені нахили, а лише розвивають і вдосконалюють. Для цього вчителі нехай у всьому наслідують природу та остерігаються пересилити природні здібності, бо тим самим не сприяють їхньому розвитку, а навпаки, здібність, що від природи походить, від вихованця відняли б. Бо здібність чи схильність вихованця знаходиться вже в самому зерні зачаття, і тому вихователь або педагог повинен пізнати природну здібність свого вихованця. І якщо вона веде до зла, то треба її виправити, а якщо ж буде слабка і недостатня, то педагог повинен мудро, обережними вправами і приємною настановою вдосконалювати.

2. Кінцевим результатом навчання і виховання та їх спрямованістю нехай буде Людство, або людяність, любов до людини. А оскільки людяність у суспільному житті є найбільшою чеснотою, що походить від доброї волі, то її збуджувати мусить педагог у почуттях вихованця так, щоб вихованець за своїм бажанням цю чесноту вдосконалював, тобто любив ближнього, як самого себе.

3. Повинен педагог уважати на душевні й фізичні сили вихованця, щоб вони завжди узгоджено розвивалися й щоб одна одну не душила і не перемагала.

Чи необхідно вчити і виховувати?

Виховання дітей у людському суспільстві є найнеобхіднішим, бо люди, разом живучи, без виховання були б подібні до нерозумних тварин, кожний робив би те, що йому заманеться, один одного не слухав би, дужий над слабшим збиткувався б, і таке людське суспільство було б подібне худобі або диким звірям, і ніхто не був би в безпеці і спокійний, як за себе, так і за маєток свій; бо люди Творцем уже створені були для життя у громаді, і тільки цей союз може вкупі тримати рід людській. Але людство лише через виховання може зберегтися, і то таким чином, якщо кожний перед людством обов’язок свій виконає, який завдяки вихованню пізнає.

Хто повинен наставляти?

Перше виховання належить батькам. Це є природний обов'язок і повинність. Хто породив подібного собі, той повинен піклуватися і про благополуччя свого плода. Отже, батьки є першими наставниками своїх дітей.

Про завдання батьків у вихованні дітей

Батьки повинні, по-перше, дітей здоровими народжувати, а потім у страху Господнім і для блага людства їх виховувати, до доброчесності привчати, словом, постійно піклуватися про душевний і фізичний добробут дітей.

Здорова дитина буде, якщо батьки з добрими намірами зачинають дитину, тобто, від законного шлюбу. Бо слава людини залежить від честі її батька. Безсоромні батьки приносять своїм дітям ганьбу. Від поганого кореня добрі паростки вирости не можуть. Тому, якщо батьки хочуть народити дитину, повинні бути здоровими і розумними, не розбещеними, не сердитими, не п'яними, бо досвід вчить, що діти, народжені від п'яних батьків, самі п'яницями будуть. Від жорстоких батьків народжується жорстока тварина, за прислів'ям: "Із гнізда совиного ніколи не походить соловей, а завжди лише вухата сова."

На розбещену дитину філософ Діоген сказав: "Юначе, батько тебе п'яним посіяв."

2. Повинні батьки немовля або дитину свою оберігати і про її здоров'я подбати, їм належить піклуватися про тілесний добробут. Так, по-перше, нехай буде природне харчування, помірність у їжі та питві; чистоти нехай дотримуються. Важливо робити вправи та прищавлювати дитину до змін повітря, і заради цього нехай не будуть діти закритими в хаті, але кожного дня нехай перебувають на свіжому повітрі.

3. Обов'язки матері більші, ніж батька щодо дитини. Так, мати повинна годувати своє малятко власним молоком, пестити його своїми руками, і не перекладати це на служницю.

Про плекання малятка говорить письменник А. Геллій (Ност. Att. XII. I.), що не завадить тут згадати: "Прошу тебе, жінко, - каже він, - залиш, щоб цілком була матір'ю своєї дитини. Які то є протиприродні, недосконалі, обділені матері, котрі народжують і одразу ж віднімають від себе дитину? Годували в своїй утробі кров'ю своєю того, кого не бачили, а нині не хочуть годувати своїм молоком того, кого бачать – вже живу людину, що вимагає виконати материнський обов'язок".

Нехай доглядають також породіллі, щоб маля пелюшками міцно не стискали, не обтяжували одягом, подушками, щоб не звалили до надзвичайного тепла; ліжечко маляти має бути природним і не викликати потіння; краще нехай це буде мішок, наповнений сіном, соломною, або отавою, або січкою, бо м'яке ліжко зм'якшує сили дитини, переводячи їх в піт, і тим слабшають діти.

Не повинні завжди носити дітей на руках, краще покласти їх на землю, на простирадло, де вони повзають і змагаються, бо через те вправляються окремі органи дитини і міцніють.

Зауважимо, що дітей треба двічі на день, уранці і ввечері, в теплій воді купати. Таким чином, тіло, яке є зброєю духа, стає міцним і захворюванням не піддається.

4. Коли вже маля подорослішає, тобто на другому, третьому, аж до сьомого року батьки повинні дитину оберігати, прищавлювати її до природи. Так, батьки повинні додержувати чистоту і тверезість, оберігати від м'якості, подавати природну страву і напій, привчати до грубої їжі, подавати іноді м'ясо, але краще їм борошняні страви, плоди земні та овочі; питтям же завжди нехай буде чиста вода, ніколи – вино, горілку або будь-що інше, що розпалює кров. Потрібно дітей вправами фізичними зміцнювати, щоб змолоду привчилися заперечувати всяку виразку.

Треба зауважити, що зі слабшими дітьми можна і тендітніше обходитися, однак дбати, щоб від обережності ще більше не ослабли.

5. Потрібно дітям дозволити фізичні вправи, щоб вони бігали, стрибали, лазили по деревах, дати їм іграшки, забавки, наприклад: грати в пуги, в річці купатися, ходити в ліс за

ягодами, черешнями, грибами, ловити рибу та ін., бо через такі тілесні вправи і дух не спить, і тіло стає кращою зброєю духу. Тому Платон того називає кульгавим, хто лише душевні сили вправляє, а тіло в лінності залишає.

6. Найважливіше ж, щоби батьки своїм дітям добрий приклад подавали. Дитина здібна, і все переймає, що бачить і чує: так, коли дитина бачить, як батьки моляться, працюють, то сама за прикладом їх буде молитися, працювати; коли дитина чує чесні слова, то й сама буде чесно говорити. Але якщо дитина бачить батька п'яного, безсоромного, матір, яка проклинає, свариться, то сама звикає до ганебної поведінки, сварки, проклять, марнослів'я, бездіяльності. Віддалиться від серця дитини ніжність і доброчесність, і буде плід подібний своїм батькам, бо мало-помалу привчиться до звичок батьків. Яке дерево, такі будуть і плоди.

7. Тому батьки повинні дітям своїм завжди давати гарний приклад, люб'язно, а не з прокльонами нагадувати, за добрий вчинок похвалити, пригорнути і нагородити, а за злий - тихенько покарати, і то не з гнівом, не з люттю, але з благим нагадуванням, і не заради покарання, але заради виправлення. Найбільше ж батькі повинні своїх дітей змалку, як починають говорити, вчити «Отче наш» і молитов, з ними вранці, ввечері, перед обідом та після обіду молитися, показувати їм образи святих, що висять на стіні, вчити набожних пісень, в гарну погоду брати з собою до церкви і пояснювати їм, що там діється, і так при звичаювати їх до чеснот, запалити в серцях їх любов до Бога, любов до ближнього свого, і словом виховувати в них чесноти.

На цих принципах ґрунтується перше виховання дітей, що від батьків іде, за яким батьки ретельно і обережно діяти мусять і так підготувати дітей до шкільного виховання. Коли ж дітям виповниться сім років від народження, тоді треба їх, підготовлених, записати до школи, забезпечити потрібними книжками та передати вчителеві для подальшого виховання та навчання.

Глава I

Про педагогіку

Що таке загальна педагогіка?

Педагогіка - це наука повчання, яка подає нам загальні правила, котрих потрібно дотримуватися в повчанні дітей, щоб виховання бажаній меті відповідало. Наука ця називається педагогікою, а той, хто нею займається – педагог, або по нашому дітопровідник чи дитячий вихователь.

В чому загальні правила педагогіки?

Правила педагогіки взагалі спрямовані на просвіту розуму, тренування пам'яті, схильності до доброчесності, на розвиток душевних і фізичних здібностей молодой людини.

Що за цими правилами повинен виконувати педагог?

1. Педагог у дорученій йому дитині повинен розум просвіщати, тобто повинен дбати, щоб молодий учень про речі і явища запропоновані розмірковував, і розуміти їх навчився, краще сказати: засвоїв.

2. Щоб пам'ять вихованця вправами вдосконалював.

3. Щоб дитину на шлях доброчесності вів, і м'яке його серце, і почуття прихилив до доброго, чесного та корисного.

4. Щоб як душевні здібності дитини через просвіту, так і фізичні через вправи кінцівок відповідно вирощував, тобто сили душевні та тілесні відповідно віку вихованця розвивав поступово.

Як буде педагог просвіщати розум дитини?

Розум провіщається через просте розуміння речей. Мусить також педагог дитині подати відповідну до віку деяку річ так, щоб учень про неї розмірковував. Наприклад, привівши дитину в ліс, добре було б запитати:

– Що це?

Дитина відповідає:

– Це хащі, або ліс.

П.: А що в лісі є?

Д.: Дерева, фруктові дерева.

П.: І лише дерева, а більше нічого? Подивись, що тут ще знаходиться?

Д.: Тут ще є трава і квіти.

П.: А ще що? Подивись краще.

Д.: Тут ще є каміння та гриби, а там один равлик, а там пташки.

П.: Добре ти сказав. Але поглянь на ті дерева, чи вони всі однакові?

Д.: Всі однакові.

П.: О ні, мені здається, що не всі однакові; придивися краще, як вони відрізняються – те дерево товсте, а те тонке, те має листя продовгувате і зубчасте; чи є те однаковим?

Д.: Ні, вони різні.

П.: Так і є, вони різняться своїм родом, так як різняться люди і тварини; бо чи одне і те є кінь і корова?

Д.: Ні.

П.: А чому ні?

Д.: Бо корова має роги, а кінь не має.

П.: Так і є, вони не однакові, бо рід їх різний. Так і дерева різного роду! До того ж і назви мають різні: бачиш товсте дерево з зубчастим листям – називається дуб, а те – бук, а те – явір, те – береза. - І так далі, показуючи йому різницю між деревами, додає розповідь про користь і використання кожного.

Закінчивши, знову запитає учня: "А тепер скажи, що то є, що тут бачиш? "

І учень відповість: " Це - хаща, а в хащі дерева, вони різні, мають не однакове листя; те має назву дуб, те бук, те береза" та ін.

П.: А що ще є в хащі?

Д.: Є каміння, трава, квіти, птахи, слимаки і гриби.

Таким чином учень розмірковує, або, як здається, філософствує, і через порівняння речей просвіщається його розум.

Як вдосконалюється пам'ять учня?

Пам'ять вдосконалюється вправами. Тобто, якщо учень певну річ зрозумів, про неї міркував, то запам'ятає. Добре засвоєний учбовий матеріал відкладається в голові, так як малюнок на папері, чи на полотні. Пам'ять вправляється через науки, або повторне міркування про речі, завдяки якому знання закріплюється в пам'яті.

Як педагог веде учня шляхом доброчесності?

Педагог м'яке серце учня має схилити до добра, і волю його спрямовувати на любов до добрих справ, показуючи йому красу чесних і мерзотність безчесних вчинків. Наприклад, покаже йому чоловіка, який боїться Бога, і порівняє з ним нечесного п'яницю чи злодія, нагадає йому історію Каїна і Авеля, або інші випадки, завжди додаючи, що Бог - справедливий Суддя, за добрі справи нагороджує, а за злі карає. Так молоде серце, пізнавши красу, полюбить її, а від мерзоти тікатиме.

Як розвивати душевні і фізичні сили?

Педагог має дуже уважним бути до того, щоб розвитку душевних і фізичних сил дитини не зашкодити; сили ж душевні з тілесними так тісно пов'язані, що перевантаження одної сторони заважає розвитку іншої. Так, наприклад, якщо фізичні сили хтось важкою

роботою перевантажив, тоді те саме відчуває і душевна сила. Тобто, тоді розум, хоч як намагається, неспроможним стає до наук. І навпаки, якщо безсонням або надмірним навчанням перевантажить хтось сили душевні, тоді й тіло стає нездібним до фізичної праці, знемагає. Тому педагог повинен звертати увагу на те, щоб ці сили завжди були у рівновазі, щоб одна одну не перемагали. Так помилився б вихователь, коли б дав малій дитині велике фізичне навантаження, бо тим би підірвав його фізичну силу, а з нею також і душевну. А якщо б це робив неодноразово, то дитина стала б дурною, або придуркуватою. Також вихователь повинен зважати на здоров'я вихованця, і сили його і здібності настільки завантажувати, наскільки вони здатні прийняти таку працю.

Глава II

Завдання і властивості вчителя

Якими властивостями має володіти вчитель?

Педагогіка є мистецтво мистецтв, тому і педагог своїм покликанням перевищує митців, бо він творить не крихку річ, а людину і людство.

Зразок педагога дає нам Римський письменник Квінтіліан (Quintilianus lib., 2. instit. Orat. VII. 1—15): "Нехай приймає, по-перше, для вихованців своїх образ батька, і думає, що він тих місце займає, котрі йому дітей своїх доручили. Нехай він сам не має вад і не терпить їх у інших. Нехай не буде прикро суворим, жорстоким, ні розбещено лагідним і ласкавим, щоб від того не походила ненависть, а від неї презирство і зневага. Нехай частіше веде бесіди про чесну і добру справу. Бо чим більше нагадуватиме, тим менше карати доведеться. Не гнівливий, проте покарання гідного не зневажає. Простий або простосердечний нехай буде у навчанні, терплячий у справі; ревний і старанний більше, ніж безмежний. Тим, хто питає, охоче і люб'язно відповідає, тих, хто не питає, сам запитує. У похвалі вихованців, відповідях і справах нехай не буде злісним і багатослівним; бо перше – нудьгу і прикрість, друге ж безпристрасність і деяку безпечність народжує. виправляючи те, що виправити можна, нехай не буде прикрий або жорстокий, ані лайливий, бо це багатьох від наміру навчання віддаляє, що деякі так докоряють, ніби ненавистю палають. Сам багато щодня розповідає учням і про це учнів питає. І хоча досить прикладів для наслідування подає з літератури, проте на учня більше діє живе слово такого наставника, якого вони люблять і шанують, тому що тих більш охоче наслідуємо, кого любимо. Нехай не допускає, щоб діти похвалами возносилися, проте обережно їх хвалити потрібно, і таким чином, учень завжди від суду учителя залежати буде, і те визнає хорошим, що учитель похвалить. Похвала бо у всякій справі більше шкідлива, ніж корисна" і т. ін.

Такий же зразок доброго вихователя подає нам Плутарх Хиронійський, кажучи, що для дітей треба обирати вчителів, які живуть непорочно, доброчесно, і хист мають неабиякий, бо основою доброчесності є законне виховання і навчання.

Глава III

Про загальні правила навчання та виховання

Коротко, що необхідно мати вчителю, щоб досконало виконувати своє призначення?

Всі, хто присвячують себе вихованню молоді, повинні мати на те певні природні нахили, бо не кожного, хто вчить або виховує, назвати можна Вчителем і Вихователем. Хто не має потрібних задатків, більше шкодить суспільству, ніж користь приносить; він замість освіти неучтво, а замість виховання – загибель дасть молоді, як лікар-неук більше губить, ніж рятує.

Оскільки навчання і виховання є мистецтвом мистецтв, учитель повинен мати певні особливості, а саме:

1. Бажаючи виховувати, повинен мати для цієї служби істинне покликання.
2. Повинен мати добре і правильне розуміння предмету, якому інших навчає.
3. Повинен бути високоморальним і виділятися доброчесністю.
4. Повинен бути від природи скромний, серйозний, з мужнім характером.
5. Повинен учнів своїх любити і їх любов також до себе нажити.
6. Потрібно йому природно обирати легкий і зрозумілий спосіб навчання.
7. Мусить мати засоби, для виховання і навчання потрібні.
8. Повинен добрий порядок поважати.

Хто тих особливостей від природи не має, той у сфері педагогічній ніякої не принесе користі, і краще йому відмовитися від тієї служби, ніж колись перед судом Божим за провини страшно відповідати і навіки покараним бути.

Що таке покликання?

Кожна людина за природними нахилами, або темпераментом, до певних речей здібності має. Отак, дехто від природи схильний до музики, інші до живопису, дехто – до фізики чи хімії, інші до віршування, хтось до інших мистецтв.

Щаслива людина, котра відповідно внутрішньому покликанню вибрала собі спосіб життя. Проте нещасний той, хто всупереч покликанню обирає спосіб життя, до якого не має бажання. Так, наприклад, нещасною буде людина енергійна та бадьора, котра пішла би в монахи, або флегматичний юнак, що пішов би до війська. Оскільки як у першого самотність, так у другого бадьорість не є зумовлені темпераментом.

Також не кожна людина від природи здатна виховувати дітей, тому що або не має любові до дітей, або не має терпеливості та інших якостей, вихователю дуже потрібних. Коли така людина заради користі, доброї платні, або через нестатки чи інші причини стає вчителем, то воістину як вона сама нещасна, так і довірені їй діти нещасні бувають. Про такого вчителя стара приповідка говорить: "Quem Dii odere Pedagogum fecere", тобто: "Кого Боги ненавиділи, того вчителем створили".

Найперше і найнеобхідніше людям, що віддають своє життя на вчительське служіння, мати природні здібності, тобто схильність, і усвідомити, що він не заради платні чи з нестатків, але для загального добра людства в цій важкій службі бажає працювати охоче. Лише така людина буде хорошим учителем, і щасливими будуть його учні.

Чому вчитель повинен сам учитися?

Хто хоче бути вчителем, повинен постійно вчитися, бо як буде вчити інших, якщо сам неук, або погано знає предмет, який повинен викладати? Такий був би подібним до сліпого, що водив сліпого і впав у рів. Тож повинен перше сам добре вивчити те, що іншим викладати хоче, бо буде як наймит, який злегка робить справу, не напружуючись, а нічого не зробить. Тому вчителю належить читати, але разом з читанням ще й думати про те, як свою роботу найлегше й найуспішніше виконувати. Він повинен піклуватися про благо довірених йому юнаків, щоб вони добрими і корисними громадянами для вітчизни були. Як садівник виноградну лозу підтримує з наміром, щоб вона принесла бажаний плід, так і вірний вчитель добрі науки передає учням, щоб через них добро процвітало і пліднуло.

Чи повинен учитель мати чистий і непорочний характер?

Найпершою і найважливішою якістю вчителя нехай буде гречність. Бо він є дзеркалом, в якому учні, споглядаючи, можуть побачити всі чесноти. Хоч людина відповідно до свого темпераменту має в крові ту чи іншу вдачу, однак, якщо вона не має доброго характеру, його можна виправити через звикання і повторення, коли зрозуміє різницю між добрим і лихим.

Учитель також має бути зразком доброго характеру, і те, чого вчить чи навчити збирається, нехай показує як приклад на собі самому. Бо мета виховання є в тому, щоб учні мали характер добрий, богобоязний, до роботи були охочі, словом, служили на славу Бога, на користь Вітчизні та заради того, щоб у молодих серцях закорінилась доброчесність і викорінилися пороки. А як може викорінити зло з іншого така людина, котра сама в душі й тілі своєму зло має? Чи може п'яниця нагадувати другому, щоб той не напивався? Чи може лихослівний нагадувати іншому, щоб той не лихословив, не лаявся, не проклинав? Чи може волоцюга, картяр, брехун, обмовник, злодій виховати в іншому міцність, старанність та інші чесноти?

- О ні! Такому кожен скаже: "Medice, cura te ipsum!" Тобто: "Лікарю, зцілися сам!"

Що бачить юнак у дорослого, тим більше у батька чи вчителя, те й наслідує. Бо говориться: "Від старшого вола вчиться плуг тягти менший". Так, істинно, що розбещених батьків діти розбещеними будуть, а розбещений учитель усіх дітей розбещеними зробить, і замість доброчесності лиху вдачу і розбещення розплодить у цілому суспільстві. Вчитель є сіяч, котрий засіває зерном добру ниву. Якщо посіє пшеницю, то й уродиться пшениця, а якщо посіє кукуль, то що інше виросте від кукуля? Спаситель світу сам себе поставив зразком, коли казав: "Навчіться у мене бути лагідними і покірливими серцем". Тож кожен учитель повинен стати зразком і сказати: "Дивіться на мене, чи дію я так? Що в мені бачите, те і творіть". Таким Спаситель говорить: "Так нехай просвітиться світло ваше перед людьми, щоб вони бачили ваші добрі справи". Отже, нехай учитель буде взірцем для своїх учнів, та не спокусить жодного з довірених йому безневинних, бо "горе тій людині, через яку спокуси приходять, і краще було б тій людині не народитися"⁴.

Пам'ятати треба, що слова вчать, а приклади привчають. Чого варте навчити дитину грамоти, але в іншому шкідливим для суспільства зробити, бо знання в лихій людині те саме, що зброя в руці розбійника, що зазіхає на чуже майно.

Якої вдачі повинен бути вчитель?

Вчитель має бути врівноваженим, не волоцюга, не брехливий, не обмовник, не зломовний, не заздрісний, а людиною, про яку сказано: "Цей є істинний ізраїльтянин, в ньому ж нема брехні". Має бути лагідним, щоб діти до нього любов'ю наповнювалися і мали до нього довіру. І нехай це буде першим правилом учителя.

Перше правило навчання

Лише той учитель добрі й корисні успіхи в науках отримає, якого учні люблять і якому довіряють. Учні, що люблять свого вчителя, радісно будуть ходити до школи, радісно і уважно його слухатимуть і, щоб любов учителя не втратити, намагатимуться бути слухняними.

Як зможе вчитель учнів своїх любов отримати?

Вчитель учнів своїх любов і довіру отримає:

1. Через свою лагідність і терплячість, тим більше, якщо і він сам своїх учнів як рідних дітей любити буде.

2. Якщо з учнями своїми тихо, люб'язно і ласкаво, навіть і дружньо поступати буде. Бо грізний, гнівний, нетерплячий, з похмурим обличчям і грізним голосом учитель нічого не досягне, але ще більше учнів лякає і від себе віддаляє. Бо якщо учні бояться свого наставника, і тільки тому виконують обов'язки свої, щоб покараними не бути, тоді вони не відчують внутрішню радість наук, і вчення для них буде важким тягарем, а якщо задане не вивчили, краще хворими прикинуться або поза школою перебудуть уроки. Приємний же

⁴ Євангелія від Матея 18:7

вчинок, тихе і батьківське ставлення притягує дітей до школи, довіра дає дітям сміливість, щоб вони запитували вчителя і просили розтлумачити те, чого не розуміють.

Отже, по-перше, вчитель лагідністю нехай притягує до себе дітей, нехай не кричить на них, не виглядає розгніваним, а самим тихим, люб'язним, ласкавим ставленням придбає собі їх довіру.

3. Любов і довіру учні будуть мати до вчителя, якщо відчують взаємну любов і довіру до себе; якщо на нього як на захисника свого мають надію, що він у справедливих справах їх захищати буде, і якщо побачать, що учитель для їх благополуччя жертвує своїм.

1. Примітка. Хоча кращим правилом учителя є те, щоб усіма способами любов учнів собі придбав, однак остерігатися повинен, щоб через надмірну довіру презирство на себе не накликав. Бо як грізні вчинки є вадою, так і немудра поблажливість буває помилкою. Бо діти, які бачать дуже ласкавого і безвладного вчителя, можуть вважати його тупим і не поважати. Для цього нехай авторитет учителя з любов'ю і довірою буде пов'язаний.

2. Примітка. Вчитель, який бажає отримати до себе довіру, найбільше нехай остерігається, щоб між учнями поділу не було, тобто не можна одного любити більше ніж інших, а всіх однаково, або за заслугами. Словом, щоб у любові до дітей справедливості тримався. Так, наприклад, якщо вчитель свого сина місцем або в оцінках відрізняв би, або деякій дитині за подарунки приділяв би більше уваги, ніж дитині убогих батьків, тоді вже довіра пропаде. Бо діти думати вміють і знають, хто що заслужив. І тим несправедливим поводженням учитель як першим шкодить надмірною ласкою, так в інших жалість і недовіру народжує.

Як повинен вчитель викладати?

Вчитель повинен викладати легко (доступно), зрозуміло, і чутливо, і приємно.

Коли будуть настанови або викладання доступні?

Навчання легким буде, якщо викладається так, щоб учні його зрозуміли, тобто опанували досконало. Зрозуміють же, якщо матеріал емоційно, простими словами і не спотворено подасть, і доти повторює, поки абсолютно всі зрозуміють. Так, наприклад, пропонуючи вчення про створення миру, повинен вживати слова зрозумілі, замість слова *мир* скаже *світ*; далі пояснить, що таке світ, і скаже: "Діти, то все, що бачите, тобто небо і землю, і все, що є на небі і на землі, а саме: зірки, сонце, місяць, також гори, ліси, поля, річки і ін. – все разом називається мир, або по-нашому світ". Те саме нехай повторить, а потім запитає одного, старшого і мудрішого, щоб він повторив те саме, і якщо він скаже, тоді запитає другого і третього, і нарешті того, який є слабшим; і у такий спосіб поступає далі.

Чому необхідне доступне викладання?

Тому, що дитячий розум ще не є досконалим і тренуваним, і тому нерозсудливо чекати від дітей вищого розуміння, бо це важко дитині досягнути і перевищує її сили. Наприклад, дитина розуміє, що таке вогонь, але чому вогонь гріє, якими є частинки вогню, – це вже справа хімії, маленькому розуму ще не відома. І тому, якби учитель подібне викладав дітям, то вони злякалися б і втратили охоту вчитися. Таке навчання не мало б успіху.

Також не мудро зробив би вчитель, якби дитині одразу багато задавав, бо тоді мала дитина, побачивши, що то забагато, впала б у відчай і злякалася кількості матеріалу раніше, ніж почне вчити або писати. Таке навчання було б безуспішним.

Примітка. Доступне викладання не має на увазі ніколи не задавати дітям навіть трохи складних вправ. Бо якщо завжди лише грати з дітьми, розум їх лише простим займатиметься, і так звикатимуть до легковажності діти, а пізніше, в старості, вони не вміють думати. Мається на увазі лише те, щоб розум дітей не обтяжувати, щоб вони не розуміючи, подібно

до птахів, не вчилися відповідати без жодного розуміння предмета і щоб їм багато і понад їх сили не задавали.

Але, коли вчитель учню дає урок, тобто завдання, повинен пояснювати матеріал доти, поки учень його зрозуміє і хоча б наполовину запам'ятає. Так, наприклад, коли вчитель задає учню вивчити напам'ять вірш, то перш за все повинен вибрати такий вірш, що відповідає здібностям учня. Потім похвалити цю справу, примовляючи: "О, який то гарний вірш. Як то буде добре, якщо ти вивчиш його напам'ять" та ін. Потім повинен перед ним прочитати виразно, з жестами, щоб учень уже й сам зміг так вимовити. І вже потім задати це вивчити напам'ять, так що учень легко і швидко та й охоче вивчить, зрозуміє і запам'ятає. То буде навчання легким і успішним.

Коли навчання буде зрозумілим?

Навчання буде зрозумілим, коли учні все те, що їм викладають, легко і досконало зрозуміли, та й ті знання використати вміють. Учитель повинен викладати простими словами, а не відбірними, високими; короткими фразами, а не довгими реченнями пояснювати науку свою. До того ж, повинен повторювати матеріал, що викладає. Так, коли вже про щось розповів і повторив, нехай запитає, чи всі зрозуміли, та найслабшого запитає, як він те розуміє.

Зрозумілим буде викладання, коли вчитель пояснить матеріал на прикладах. Наприклад: земля округла не як яйце, а як яблуко, бо яйце на двох кінцях видовжене, а яблуко – ні. Так і земля на двох кінцях, чи краях, мало видовжена. Завдяки зрозумілому викладанню учень починає розмірковувати, порівнювати речі, добре пізнавати і робити висновки. І через такі дії розвиваються душевні сили і просвіщається розум. Тут головне – вправи для розуму. Повинен також учитель навчати учнів мислити або розмірковувати. Для того слугують спочатку легкі, потім і тяжчі думки, загадки, наприклад: "Діти! Що то є, що в воді живе, задкує, за життя чорне, а по смерті червоне?" На те всі дадуть відповідь: "То є рак". Пояснивши дітям різні стани рака, дасть їм складнішу загадку. І таким чином тренує молодий розум.

Коли навчання буде чуттєвим?

Чуттєвим навчання тоді називається, коли воно відбувається за допомогою органів чуття.

Згідно цьому правилу, вчитель повинен викладання своє прикладами пояснити, порівняти подібні речі і явища, наочно викласти це так, щоб діти не лише зрозуміли, але й сприйняли органами чуття те, що вчитель викладає. Тому найкраще буде, якщо вчитель матиме зразки, тобто наочний матеріал, і на зразках покаже пропоновані предмети. Наприклад, розповідаючи про місяць, про зміни його вигляду, затемнення, буде доречно наочно показати це учням, а ще краще, розповідаючи, дещо в цей час крейдою на дошці намалювати або накреслити.

До чуттєвого навчання належить і те, щоб речі і явища, що вивчаються, з різних боків бачили і пізнавали учні, всі складові пізнали і з іншим подібним порівняли. Наприклад, в Історії природничій (природознавстві) можна привести собаку, оглянути в нього всі частини та порівняти його з вовком чи лисицею, наскільки і в чому вони схожі та відрізняються. Також птахи – в чому схожі або відрізняються.

Коли ж викладається предмет, який неможливо передати органами чуття, наприклад, граматики, тоді потрібно навести більше прикладів, порівняти. Наприклад, навести слова "плот" і "плоть", порівняти їх, пояснивши різницю між ними: слово – "плот" належить до другої, а "плоть" – до четвертої відміни, далі навести більше речень, що пояснюють різницю, і діти швидко зрозуміють і почнуть мислити за допомогою порівняння речей.

Для чого потрібно чуттєве навчання?

Молодому розуму найбільше потрібне навчання чуттєве, бо для учня воно доступне, і тому, що через порівняння речей розвивається розум і тренуються душевні сили. За цим

правилом учитель намагатиметься, щоб учні запропоновану річ добре оглянули і порівняли з подібними речами, а як чогось не зрозуміють, щоб одразу ж запитали: що то є, з яких складається частин і для чого служить? У такий спосіб не тільки зрозуміють, але й відчують річ, а значить, філософствуватимуть.

Коли навчання буде приємним?

Навчання і виховання будуть приємними, якщо вчитель приємно, тобто весело, охоче, з добрим наміром і любов'ю навчає. За цим правилом вчитель має бути веселого і флегматичного темпераменту, не сидіти за катедрою, ніби якийсь тиран, а поміж дітьми ходити, питання задавати весело, а якщо неправильну відповідь дав учень, не гніватись одразу, а доброзичливо його виправити, і то голосом люб'язним, тихим, з доброю волею, і живим духом, а інколи потішно, щоб діти розсміялися.

Тому учитель нехай стежить за тим, щоб між учнями збудити ревності, тобто щоб один з одним змагалися. Досягне ж ревності, якщо правильну відповідь похвалить, дитину приголубить і деяку відзнаку подарує. Наприклад, такого посадить за першу парту, або дасть йому нести хоругву (заставу), або значок відзнаки йому дасть. Але в тому разі і слабого не опустить, і у відчай не приведе. Коли слабший щось зрозумів, його підбадьорить, йому пообіцяє хвалу або відзнаку. Так наприклад: "Любий синку, бачиш, ти розумієш, тільки запам'ятай, якщо вранці вивчиш, то ти понесеш заставу, дістанеш значок; похвалю тебе перед матір'ю" та ін.

Для збудження ревності служить і те, щоб учитель погану відповідь не завжди сам виправляв, а викликав іншого учня для виправлення відповіді, конкретно або взагалі: "Ну, хто знає краще?"

Приємне буде навчання і тоді, коли вчитель на одній речі довго не зупиняється, бо те приносить смуток дітям і не слухають охоче. Найбільше ж остерігатися повинен учитель покарань і кари, а люті – зовсім, на весь час, поки навчає.

Що розуміється під повторенням навчання?

Повторення буває двояким. Одне, коли вчитель сам науку свою або зараз повторить, або пізніше повернеться до того самого вивченого предмету. Інше ж повторення тоді буває, коли учитель на уроці або на лекції дає учням те ж саме, що вже вчили і майже вже знають.

1. Обидва види повторення при навчанні дуже корисні, бо саме так загострюється пам'ять молодій людини, нагадуючи їй те, що, можливо, вона починає забувати, але ще пам'ятає, ніби крізь сон. Почуте ж іще раз швидко збуджує її розум і почуття, і вона з радістю чує ще раз те, що раніше чула, і те саме ясніше бачить у вигляді, що в пам'яті його дуже закорениться.

2. Через повторення і просвітлюється, і міцніє розум дитячий, бо скільки разів чують одну річ, стільки разів вона пересідає в розум і вкорінюється так, що з цього кореня і гілки виростуть. Тобто дитина, абсолютно пізнавши річ, почне про неї сама думати, розмірковувати. Бо дитина малим і слабким розумом за один раз важко зрозуміє, а якщо частіше повторювати, тоді повертається назад все те, що чула.

3. Через повторення діти отримують більшу волю до навчання, оскільки тим воно полегшується.

4. Учитель за допомогою повторення пізнає своїх учнів, талановитих підкріпить, середніх навчить і вдосконалить, та і найслабшим щось залишить в пам'яті. До того ж упізнає у своїх учнів старанність, бажання або ледарство, і так зможе старанних із середніми здібностями похвалити і тим збудити, а ледачих присоромити.

Тому вчитель інформацію свою нехай частіше повторює, вперше – під час вивчення, потім – пізніше, на другий, третій день, далі щотижня і щомісяця. Краще ж зробить учитель, якщо наступного дня так почне своє навчання: "Діти! Учора я вам говорив про той предмет..." і ін., і коротко знову запропонує вчорашній матеріал, додаючи: "а сьогодні

підемо далі, і говоритиму вам про..." – і подасть новий матеріал. Чи може викликати одного з учнів, про якого йому відомо, що він добре засвоїв.

Незабаром, і ще коли багато хто не зрозумів, повинен учитель учням те ж саме задати, що вже учили, а з часом ще раз, і це означає повторювати.

На що треба звертати увагу при повторенні?

Коли учитель повторює учбовий матеріал, то йому необхідно стежити, щоб як питання, так і вивчений матеріал не тими самими словами, якими розповідав, а вільно, тобто іншими, пояснив. І це для того, щоб діти не лише слова учили, але і сам предмет зрозуміли. Про те ж нехай постарася вчитель, щоб діти, зрозумівши і вивчивши своє завдання, так само своїми словами переказали, або самі собі пояснили. З такого вільного повторення буде та користь, що діти звикнуть легко розмовляти, у бесіді дотримуватися порядку і розумно говорити, тому що просвітиться їх розум, і слово співпаде з думками, і будуть розумними.

Що повинен мати вчитель, щоб службу свою корисно виконувати?

Хто хоче землю обробляти, потрібно тому мати плуг і усі знаряддя, необхідні для цього. Так і тому, хто хоче учить інших, потрібно засвоїти особливу науку. А оскільки ніхто не народився мудрим, то всякий повинен вчитися. Як землероб без плуга і знарядь, так і вчитель без книг ніякого не матиме успіху. Тому учитель повинен мати необхідні для навчання книги, карти, зразки, папір і чорнило, і все те, що до навчання йому необхідно і корисно. Бо недостатньо хлопчика лише читати навчити; бо читання є тільки засобом до мудрості, але необхідно йому і науку давати як моральну, так і світську, чого без засобів неможливо досягти.

Глава IV

Про влаштування школи та про навчання

Що таке школа?

Школою називається такий спільний будинок, в якому збирається юнацтво заради науки.

На що потрібно звернути увагу при влаштуванні школи?

У кожному місті, в кожному селі має бути такий спільний будинок, що називається школою або училищем. І щоб заклад цей був корисний і небезуспішний, при його облаштуванні треба дотримуватися наступних правил:

1. Будинок має бути великим і досить світлим, збудованим на сухому і здоровому місці. І то так, щоб на обидва боки були кімнати, а посередині сіни. І те все відповідало кількості дітей.

2. Школа має бути забезпечена необхідним інвентарем і обладнанням. Тобто: лавками, столами, дошками, зразками, картинами, картами і всім необхідним.

3. При кожній школі має бути широкий двір, висипаний піском, щоб діти могли на ньому гратися і в гімнастиці вправлятися, і для того на дворі потрібно встановити для фізичних вправ спеціальне обладнання, наприклад, гладкий стовп, щоб діти по ньому лазили, або гойдалки, пірамідки і що-небудь цікаве для фізичних вправ.

5. Потрібен при школі город-сад, щоб там діти вчилися садівництву і дихали чистим повітрям.

6. При шкільній кімнаті має бути невелика комора із скриньками, в якій повинно зберігатися необхідне навчальне приладдя: книги, папір, чорнило, таблички, зразки, крейда, олівці та ін. Коморка та буде називатися архів (Archivum), до якого самому вчителю буде вільний вхід і в якому міститися буде все, що стосується школи, наприклад, протоколи,

класифікації, записки, також і вправи учнів, характеристики та інші речі, належні до сучасної історії.

Як вчитель має розподілити дітей в школі?

Школа буває чотирикласна, трикласна, двокласна чи однокласна. Перші дві належать містам, тому, оскільки предметом нашим є сільські школи, розмовляти будемо про останні, тобто двокласні і однокласні. В них є або двоє вчителів, або лише один.

1. Коли в одному великому товаристві є багато учнів, то громада має подбати, щоб тут була двокласна школа і двоє вчителів. Бо діти, які починають учитися, не можуть змішатися з тими, хто продовжує навчання, оскільки навчання їх відрізняється. Тому при великій кількості учнів треба більше вчителів обирати, хоча б двох, щоб один учив тих, хто навчання продовжує, а другий – тих, хто починає вчитися. Було б також корисніше, якби для дівчат був окремий учитель, а краще вчителька, котра їх не тільки грамоти, а й жіночих ремесел навчала. Але якщо через нестаток це не завжди можливо, то треба задовольнитися одним учителем для хлопців і дівчат. І так під наглядом домашнього душпастиря і намісника, тобто шкільного наглядача, діяти з Божою поміччю.

Там, де буде двокласна школа, обидва вчителі разом розподіляють дітей до себе на навчання. Перший обирає успішніших або тих, хто вже успішно закінчив перший клас, тобто вже добре вміє читати, писати і рахувати; другий записує тих, котрі вперше прийшли до школи і тих, хто неуспішно закінчив перший клас і повинні те саме повторити.

Коли записуються діти до школи, вчитель повинен бути дуже ласкавим, приязно їх приймати, особливо тих, хто прийшов уперше, щоб цим заохотити, повинен їх підбадьорити і ласкаво пригорнути, обіцяти їм свою любов, а не лякати або погордливо з ними поводитись.

Учням, що вже записані до школи, директор повинен віддати в одному екземплярі каталог, який визначить день початку навчання, з набожним зверненням до святого Духу. І так почнеться школа.

Учитель у перший день розмістить дітей так, щоб менші сиділи попереду, а старші і міцніші – на задніх лавах. Якщо й дівчатка прийдуть, то їм призначить окремі місця. Бо не можна змішувати дітей, які не рівні як душевними, так і фізичними силами. Але слабших разом, і сильніших також разом посадити треба буде, для того, щоб сильніші слабших не перемагали. Ті, хто вивчає букви – вкупі, й ті, хто вміє читати вкупі сядуть, і так учителеві буде легше всім приділити увагу й по черзі їх учити.

На що потрібно одразу вчителю звернути увагу в школі?

По-перше, увага вчителя має бути звернена на поведінку дітей. Тому нехай докладає зусиль, щоб посіяти в молодих серцях страх до Бога і добру поведінку. Завжди йому необхідно говорити про честь, про любов до людей, про користь морального життя, прикладами хвалити добрі і чесні справи, вади хулити, але не особисто, а взагалі, щоб ніколи не називати особу. Так, наприклад, коли вчитель хулить пияцтво, повинен говорити взагалі, і не називати ім'я п'яниці, бо тоді його близьких у замішання привів би і дав би приклад учням насміхатися над дітьми, що мають в родині такого п'яницю. У похвалах же можна назвати ім'я гідної хвали людини. Все навчання нехай будується на вихованні любові до вітчизни, до свого народу і до вищої влади на прикладі давніх греків і римлян, а також інших відомих осіб, які за царя, Вітчизну або за свій народ терпіли муки. І таким чином діти звикнуть до почуття любові до народу, вітчизни, і за прикладом славних людей прагнутимуть докладати зусиль для загального добра.

Як повинен ставитися учитель до зовнішнього вигляду дітей?

По-перше, вчитель повинен стежити за чистотою та охайністю дітей, тобто, щоб діти приходили до школи чисто вмиті, зачесані, пристойно і чисто вдягнені, не обідрані. Бо чистота тіла буває в союзі з чистотою душі. Заради цього, якщо хлопчик невмитий, незачесаний прийде в школу, такого одразу, але без ганьби, відішле додому і доручить йому,

щоб умився й зачесався, пристойно одягнувся і так прийшов до школи. Те ж саме повинен робити і з обідраним, нагадуючи матері дитини, щоб одяг полатала, випрала і чистою посилала до школи. У такий спосіб діти звикнуть до чистоти, яка складає перший обов'язок і красу людства.

Що потрібно мати учням, які до школи приходять?

Кожен учень повинен мати все те, що йому для навчання необхідно, тобто: книжку або книжки, папір, чорнила, олівці і все інше. Але знаходяться часто діти-сироти, які не можуть собі придбати все необхідне. Про таких повинна піклуватися громада, і на потреби школи визначити деяку суму, бо це для загальної користі, і також є загальним обов'язком. І окрім того належить громаді придбати шкільне приладдя: велику чорну дошку, картини, глобус, наочні посібники, завісу або заставу та ін. На ті знаряддя громада повинна взяти певну суму грошей у директора, або створити фонд. Такий фонд можна заснувати легко та невинним способом. Наприклад, можна в толоці обробити деяку землю, покосити шматок луки, а прибуток дати у фонд; до того можна додати різдвяну коляду, зібрану самими дітьми; подарунки; або при нагоді громада могла б разом яку-небудь роботу виконати, і платню покласти на шкільний рахунок; до того можна додати покарання - штрафи - та інше. З такого безневинного фонду можна купити все, що треба для облаштування школи, ще й можна було б бідним школярам допомогти. Це спочатку не так легко піде, але добрий і мудрий душпастир і вчитель можуть, таким чином, привести громаду до корисної справи. Коли ж люди пізнають користь навчання, то вони самі подбають про все з радістю.

Як має відбуватися навчання дітей у школі?

Учитель розподіляє дітей за статтю і за можливостями, якщо в школі є лише один клас, в якому вчать разом усі учні, потім розподіляє учбовий матеріал, а саме, визначає час, необхідний для викладання, наприклад, по пів години на кожен предмет. Це зробити легко. Набагато важче, коли дівчатка і хлопчики ходять в одну школу, або коли вчитель повинен один працювати і з початківцями, і з сильнішими. В цьому випадку, вчитель так організовує свою роботу: поки він займається з однією частиною дітей, інші в цей час самостійно виконують вправи. Наприклад, займаючись із початківцями, загадає старшим виконати письмову вправу.

Для початківців потрібна настінна таблиця з азбукою, за якою діти пізнають перші букви і навчаються утворювати склади, і коли вивчать усі букви і вміють з них утворювати склади, тоді вчитель починає учить по книжці. Найкраще, щоб одночасно діти вчилися читати і писати, але не лише букви, але й цифри. Але про це говоритиметься в другій частині педагогіки. Нині ж досить взагалі згадати про те, що діти завжди мають бути заняними якою-небудь справою і вправами.

На що у навчальному процесі вчитель повинен звертати увагу?

У навчальному процесі вчитель повинен зважати на більшу частину учнів, але так, щоб інших не залишати без уваги.

Учнів у школі можна поділити на три групи: перша, й найбільша – з середніми здібностями і середнім рівнем знань; до другої групи належать учні найздібніші, котрі своїми знаннями випереджають учнів середніх здібностей; до третьої – найслабші учні, які не можуть встигати разом з учнями першої групи.

Мудрий учитель так повинен поступати з усіма учнями, щоб одних не залишати без уваги, а других не перевантажувати. При цьому найбільшу увагу повинен звертати на учнів середніх здібностей, тому що їх є найбільше. Щоб ті, хто перевершує середніх, тобто швидше засвоюють і швидше навчаються, не нудились і не порушували дисципліну, чекаючи слабших, учитель мусить дати їм особливі завдання з письма або рахунку, або з

рукоділья, наприклад, різьблення, малювання, або задати вивчити вірш напам'ять та ін., але робити це так, щоб вони не відчували перевантаження.

На найслабших же учнів треба звертати увагу постійно і не перевантажувати їх, змушуючи йти з сильнішими, бо вони не мають таких здібностей. Тому потрібно їх заохочувати до того, щоб вони вчилися стільки, скільки можуть. Бо коли немудрий учитель буде вимагати від слабшого стільки ж, скільки може сильніший, то приведе учня до відчаю і замість того, щоб його навчити, зробить його ще більш неуспішним і відверне від навчання.

Як учителю працювати в однокласній школі, де є і початківці, і старші?

Як вище було сказано, вчитель, щоб займатися з початківцями, старшим дає завдання, зрозуміло, лише тоді, коли навчає читанню і письму. Коли ж учитель викладає деякі науки, наприклад, орфографію, історію, географію, фізику, землеробство та інші, то, розповідаючи старшим, запропонує послухати і вдуматися й початківцям. Бо, збуджені цікавістю, вони намагаються все почути й зрозуміти, про складніші предмети починають міркувати, і тим самим свій розум розвивають. А коли пізніше те саме будуть вчити, то, вже знаючи половину понять, з легкістю і радістю будуть вчитися.

За цим правилом, учитель, викладаючи певні науки, так повинен поєднувати їх, щоб діти, вивчаючи одну з них, одразу і в іншій вправлялися. Так, наприклад, викладаючи арифметику, має дати такі приклади, щоб діти змогли, окрім числення, навчитися ще чогось. Для вправи письмової обирає такий текст, що повчальний зміст має.

Таким способом учні краще пізнають користь навчання, зацікавляться, і навчання не буде їм нудним; через один предмет засвоюватимуть інший і будуть охоче вчитися.

Що потрібно робити вчителю після того, як він навчив учнів?

Вчитель, подавши і пояснивши певні знання, повинен негайно запитати учнів, чи зрозуміли вони матеріал, після цього треба викликати одного з найкращих учнів, щоб він повторив те, чому навчився, потім іншого; за ними мають повторити декілька середніх учнів, а далі хтось із слабших, або, краще, всі слабші учні. А коли вони всі задовільно відповіли, вчитель може, коротко повторивши ще раз викладене, продовжувати навчання далі.

Як учитель повинен запитувати учнів?

Перевіряючи знання учнів, вчитель повинен ставити їм легкі, короткі та зрозумілі питання. Наприклад, після розповіді про Моїсея можна запитати: "Хто такий Моїсей? Що з ним трапилося в дитинстві? Чому його кинули у воду? Як він урятувався? Як зветься та річка, в якій топили Моїсея? Яке ім'я царя, котрий наказав вбивати єврейських дітей? Чому він наказав їх вбивати? Де виховувався Моїсей? Чи це сталося випадково, чи за велінням Божим? Чому Моїсей пішов з Єгипту? Де пролягав його шлях? Яке ім'я священника, у якого він служив? Що він бачив на горі? Як називається та гора?" та інше.

Таким чином, діти зрозуміють всю історію, і коли вже учень відповість, учитель запропонує йому розповісти все про Моїсея. А учень вже досконало знатиме цей матеріал, і все послідовно розповість.

Чого треба дотримуватися вчителю при опитуванні?

Окрім того, щоб питання були легкими, короткими та зрозумілими, вчитель повинен зважати ще на таке:

1. Щоб питання стосувалися тих речей, які учні вже знають, бо інакше, не вміючи відповісти, дитина засмутиться і засоромиться.

2. Якщо учень не може відповісти на запитання, учитель не повинен його соромити або кричати на нього: "Ти осел, ти нічого не знаєш, не розумієш, ти дурень" та інше. Нехай задасть йому питання, на які він може відповісти. Після правильної відповіді похвалить його: "Ну, от бачиш, це ти знаєш добре, а треба ще більше". Так учень буде мати бажання

вчитися, охоче відповідатиме, а ще намагатиметься слухати вчителя, щоб іншим разом отримати похвалу.

3. Від малих дітей не можна чекати складних роздумів і висновків, бо діти не мають настільки розвиненого розуму, щоб порівнювати справи і робити висновки. Це лише від дорослих чекати можна. Так, не можна запитувати у дитини: "Чи можна любити поганина?" Бо дитина, щоб на питання це добре відповісти, повинна була б так розмірковувати: "Поганин теж є людина і ближній наш, тому і поганина любити можна". Такі роздуми для малої дитини є занадто важкі.

4. Найбільше вважати повинен учитель, щоб не завжди однакові питання ставити учням. Треба міняти питання, іншими словами питати, і коли на питання, сформульоване по-іншому, учні дадуть правильні відповіді, то це значить, що вони вже добре все зрозуміли. Наприклад, учитель питає: "Що сталося з Йосипом у тюрмі?", а другого питає: "Хто ще був з Йосипом в тюрмі?" і "Що там робив Йосип?" У третього: "Чим прославився Йосип у заточенні?" та інше.

Коли питаття буде легким?

Легким питання буде в тому випадку, коли вчитель питатиме учня те, що відповідає силам його. Щоб питання були легкими, вони мають відповідати дитячому розуму. Немудро було б запитувати: "На скільки число 36 менше єсть від числа 24?" або "Сто половин и 20 четвертин скільки одиниць складають?" Це було б важке питання, і дитина одразу не змогла б відповісти. Але те питання можна сформулювати так: "Скільки буде 24 и 6?" Учень порахує і скаже: "30". "А коли до числа 30 додати число 6, то буде скільки?" І легко скаже: "36". "Скільки половин складають одиницю?" І учень скаже: "Дві половини складають одиницю". І далі: "А 10 половин скільки одиниць складають?" І так аж до ста.

Легкі питання дитина швидко зрозуміє, відповідатиме правильно і відчуватиме внутрішню радість від того, що добре відповіла.

Коли питання буде коротким?

Коротким питання буде тоді, коли не буде мати частин і тверджень, що не стосуються його суті. Питання повинні бути короткими, тоді діти їх швидко зрозуміють. Довге питання дитина не зрозуміє і злякається. Так, наприклад, немудрим було б питаття: "Коли ще не було світу, і Бог з Ангелами був на небі, чи було тоді сонце на небі?" То було б довге і незрозуміле питання, бо учень повинен був би згадати, коли Бог створив сонце. Краще було б запитати: "Коли Бог створив сонце, у котрий день?", а потім "Чи перед створенням світу було сонце?"

Яке питання буде доступним і зрозумілим?

Питання буде доступним і зрозумілим, якщо воно складається зі слів, які діти розуміють. Наприклад, було б незрозумілим питання: "Які тщание і попеченіє мають батьки до своїх отроків?" Діти не розуміють слова "тщание", "попеченіє", "отрок". Було б краще запитати: "Як повинні батьки ставитись до своїх дітей?"

Як відповідають діти на питання?

На питання діти відповідають правильно, недостатньо, неправильно, надмірно, а іноді взагалі не відповідають.

Що має робити вчитель, якщо отримав від учня правильну відповідь?

Коли учень відповідає на запитання правильно, то вчитель у такому разі має виявити задоволення і за відповідь похвалити учня. Коли вчителя бере сумнів, чи вважає, що учень випадково дав правильну відповідь, то запропонує, щоб той висвітлив питання своїми словами. Якщо учень це зробить, то вчитель не може сумніватись у правильності відповіді.

Яка відповідь є недостатньою?

Недостатньою відповіддю є така, коли учень випустить щось важливе у відповіді на запитання. В такому разі вчитель повинен додатковими питаннями привести учня до того, щоб він сам доповнив відповідь. Якщо учень такими питаннями не зможе доповнити відповідь, учитель має викликати іншого учня, щоб той доповнив і виправив відповідь. Якщо інший учень правильно відповість на запитання, то вчитель тихо, без гніву повинен вказати першому на те, що він випустив, і підкреслити, що випущене є важливим для повної і правильної відповіді. Потім запропонує йому дати правильну відповідь. Таким чином учитель дізнається, чи засвоїв учень матеріал.

Які правила порушують учителі при опитуванні?

Багато вчителів помиляються при опитуванні, бо вимагають від дітей дослівного переказу всього того, що написано в книжці, не дозволяють дітям жодне слово змінити. Таким чином діти вчать, як сойки. Не розуміють і вчать не для того, щоб знати, а заради того, щоб відповідати. Тому вчитель повинен про те, що написано в книжці, завжди запитувати іншими словами, а учень мусить відповідати також своїми словами.

Яка відповідь є неправильною?

Неправильною відповіддю вважається та, що не відповідає запитанню.

Якщо вчитель отримав від учня неправильну відповідь, то повинен не гніватися і ображати учня, а іншими засобами спокійно підвести його до того, щоб він сам виправив неправильну відповідь. Треба дати коротші питання, відповіді на які приведуть до загальної правильної відповіді. Можна також розбити питання на кілька коротших. Відповівши на кожне з них, учень дасть загальну відповідь. Так наприклад, якщо учень неправильно відповів на питання: "Що робив Йосип зі своїми братами в Єгипті?", то вчитель може задати кілька питань: "Хто такий був Йосип? Як він опинився в Єгипті? Чим прославився? Було це карою з Божої волі?" І так приведе його до того, що брати Йосипа прийшли заради купівлі зерна тощо.

Що є зайвою відповіддю?

Зайвою відповіддю є така, коли учень відповідає більше, ніж того вимагає запитання. В такому разі вчитель має нагадати, що треба відповісти лише на задане питання. Якщо ж учень розповідає більше, ніж було сказано на уроці, тоді вчитель повинен запитати, звідки учень про це дізнався. І якщо відповідь, що чув від ученої людини, то вчитель похвалить та ще докладніше висвітлить усім те саме.

Що робити, коли учень дає смішну відповідь?

Коли відповідь учня буде смішною, то вчитель не повинен сміятися, має залишатися серйозним і намагатися стримати учнів від сміху. А для того, щоб дитина не засоромилася, то потрібно похватали те, що є правильним у смішній відповіді, і сказати, що є недостойним сміху і нема причини сміятися. Але якщо нічого доброго немає у відповіді, тоді треба поставити таке важливе питання, щоб усіх зацікавило і від сміху стримало.

Що робити, коли учень взагалі не відповідає?

Коли учень взагалі на питання нічого не відповідає, тоді вчитель має визначити причину цього. Причини бувають такі:

- а) учень може мати нерозвинений розум;
- б) може бути боязливым;
- в) може бути заїкою;
- г) можливо, не був уважним під час навчання.

У першому випадку вчитель повинен допомогти учню, для цього ще раз ясніше задати питання. Краще поділити його на кілька менших питань і отримати на них відповіді. Якщо вчитель бачить, що учень тупий і не розуміє, то пояснить йому ще раз предмет і запитуватиме частинами. Доброю справою є для вчителя навчити нездібного. Тому вчитель не повинен вважати, що виконав свій обов'язок, викладаючи на уроках, але мусить усіма способами навчати кожного і не повинен лінуватися приватно навчати у позашкільний час.

У другому випадку вчитель повинен запитувати боязку дитину доброзичливо і ласкаво, щоб отримати її довіру, підбадьорити дитину і знову задати питання і сказати, щоб не боявся. А коли відповідає, похвалою його підтримати. Боязкого чи сором'язливого учня треба частіше викликати, і так додавати йому сміливості.

Найважча справа з заїкою, який так затнеться, що неможливо з нього слова витягти. З таким учитель не впорається, якщо буде гніватися і кричати, бо той затнеться ще гірше. Краще буде залишити його на певний час, і викликати такого учня, що знає відповідь. А потім виликати того заїку, сказавши перед тим, що так добре ніхто не відповість як він. І той підбадьориться і покірно буде відповідати.

Але неуважного вчитель має присоромити. Проте, якщо питання важке, то потрібно його полегшити і пояснити на прикладах, щоб він легше засвоїв.

До чого треба привчати дітей при кожній відповіді?

1. При кожній відповіді потрібно привчати учнів до того, щоб вони постійно повторювали поставлене запитання. Таке повторення загострює увагу, тренує пам'ять, полегшує відповідь, бо знаючи питання, легко зрозуміти, як відповісти.

2. Як учитель має голосно і доступно питання подавати, так і дітей потрібно привчати відповідати голосно, зрозуміло і доступно.

3. Щоб діти при відповіді дивилися просто в очі, і одяг руками не скубли, не озиралися туди-сюди, а виразно декламували.

Глава V

Про порядок шкільний

Як повинен учитель розмістити дітей в школі?

1. Учитель, як уже було сказано, повинен правильно розмістити дітей у класі, враховуючи їхній фізичний розвиток, природні здібності, темперамент. За цим правилом мудрий учитель розмістить дітей у класі так, щоб жвавий, свавільний учень сидів між двома холоднокровними, тобто тихими, лагідними, котрі своєю безтурботною поведінкою будуть його приборкувати. Це саме стосується і дівчат, яких посадити треба окремо від хлопців.

2. Треба зважати і на те, щоб учень з невеликими розумовими здібностями сидів між двома розумними, бо так він намагатиметься рівнятися на своїх сусідів, і, через це просвітиться.

3. Однак, треба звернути увагу на те, щоб фізично слабкі учні з міцними і сильними не змішалися. Як вже вище відзначалося, маленьких треба розмістити на передніх партах.

Примітка. Вчитель повинен слідкувати за тим, щоб у школі завжди була чиста вода і склянка чи горнятко, щоб діти змогли напиться, коли їм схочеться.

Чи можна при розміщенні дітей призначати наглядачів?

Вчитель, розмістивши дітей за партами, може призначити наглядачів чи десятників, так званих шедаторів, чи цензорів. Ті десятники повинні бути уважними до підлеглих учнів, контролювати, чи знають вони урок, чи охайні, чисто вдягнені, чи в порядку їхні речі, стежити за їх поведінкою, намірами і характером не лише в школі, але і вдома, і повсюди. Десятника вибирають директор і вчитель з числа старших, кращих і морально незіпсованих

учнів. Вони повинні мати записник, в який будуть щодня записувати що, хто і як робив, чи знав матеріал, і що саме не знав. І щодня будуть давати інформацію вчителю.

Кількість десятників призначається відповідно до кількості учнів. Одному такому десятнику можна підпорядкувати 5, 6 або 10 учнів. Найкраще розмістити десятника так, щоб він міг бачити призначених йому учнів. Дівчатам призначаються десятники із самих дівчат, а не з хлопців.

Як організувати навчальний процес?

Мудрий учитель помічає, що діти від одноманітності нудьгують, втрачають інтерес до предмета. Тому, якщо вчитель довгий час викладає, наприклад, арифметику, діти, нудьгуючи, нічого не навчаються. Тому вчитель повинен чергувати окремі предмети так, щоб навчання одному предмету не тривало довше, ніж чверть або пів години.

Уроки в школі починаються о 8-й годині ранку, але за пів години до того треба подзвонити дзвоником, щоб діти зібралися до школи. Після того рядами по двоє йдуть до церкви, а один учень несе хоругву. Таким же чином повертаються назад до школи. Зайнявши свої місця в церкві, учні будуть співати "Царю небесний" або іншу пісню, прочитають "Отче наш", "Богородице..." і "Вірую", можна прочитати й іншу молитву із молитовника, і тихо чекатимуть розпоряджень учителя.

Спершу вчитель питає в учнів завдання за правилами з глави IV. Після опитування вчитель переходить до викладання нового матеріалу. Почати краще з біблійних історій. Розповідає до того часу, поки учні уважно слухають. Тоді, за описаними правилами, опитує учнів і повторює доти, поки всі засвоять. Після того вчитель почне викладати інший предмет, наприклад, катехизис. По закінченні двох предметів вже дозволить дітям відпочити і вийти на двір.

Після короткої прогулянки вчитель почне інший предмет, наприклад, арифметику, а в кінці церковний або народний спів. Так закінчується навчання перед полуднем.

Після полудня, о другій годині, таким же чином діятиме, починаючи з історії, географії та інших предметів.

Так повинен учитель організувати навчання і помірно рухатиметься вперед, діти ж самі не відчують, коли і як легко навчилися багато чому.

Зрозуміло, що в мішаній школі, де разом є початківці і старші, почати треба з початківців, старші ж в той час можуть писати. А коли займається зі старшими, маленькі можуть прислухатись, особливо до історії, географії, катехизису. Якщо ж початківці неспокійні, то можна дозволити їм прогулянку надворі, але завжди під наглядом одного десятника.

Що робити вчителю зі свавільними дітьми в школі?

Діти від природи неспокійні, бо в них чиста кров кипить, тому безперервно рухаються, скачуть, торсаються і б'ються. Словом, збуджуються і поведуться жваво.

Все це притаманне дітям від природи, тому мудрий учитель ці дитячі нахили не буде придушувати, а лише спрямує і вгамує їх. При тому немудро діятиме вчитель, якщо за мале свавілля каратиме, поставить навколішки, або почне бити, бо тим придушить душевні сили учня, що розвиваються через рух і переживання. Але потрібно серйозним нагадуванням вгамовувати незлий рух і свавілля. Недисциплінованого учня вчитель повинен тримати на увазі, пригрозити йому пальцем, а не гніватися, не проклинати, а спокійним голосом і веселими словами попередити, наприклад, так: "А ти кидаєшся, як мотовило, скачеш, наче тебе блохи покусали" та ін. Тоді учень засоромиться і намагатиметься сидіти тихо. Якщо ж він продовжує робити те саме, то краще його викликати і довго опитувати, або дати йому виконати велику вправу. Бо треба визнати, що свавільні діти зазвичай талановитіші, розумніші і здібніші, ніж лагідні й тихі. Якщо ж свавілля поєднане зі злістю, то вже треба карати, але по-людськи, помірно, і не заради помсти, а заради виправлення.

На що повинен учитель звертати увагу, окрім навчання?

Діти йдуть до школи не лише для того, щоб навчитися, а й тому, щоб бути чесними людьми, тому, окрім викладання предметів, учитель найбільше повинен на поведінку дітей звертати увагу.

Якби всі люди мали добрий характер, тоді непотрібні були б судді, тюрми, і не було б ніяких карних законів, а жили б люди разом на Землі як ангели на небі, прославляючи свого Творця. Бо звідки приходить гріх, злодійство? Знайте, що не лише від поганого походження, але більше від поганих звичок. Якщо в молоді роки людина звикла до злодійства, то скільки хочеш її карай, вона назавжди залишиться злодієм.

Тому на совісті вчителя найбільше лежить, щоб доручені йому діти, майбутні батьки і захисники Вітчизни, божий страх, честь, людяність у свої серцях закріпили, до добра звикли змалку, і були любі Богу, і Батьківщині корисні.

На що вчитель має звернути особливу увагу з погляду моральності?

Вчитель повинен звертати увагу і намагатися:

1. Відвернути дітей від марнослів'я і зробити їх приємними у спілкуванні, бо слово є показник наших діянь, і немає нічого мерзенніше за невічливість і жорстокість юних. Марнослівна, лихослівна людина неприємна кожному, бо вона знаходить задоволення у суперечках, сварках, битвах.

2. Навчати їх життєвих чеснот, а саме: щоб язик стримували, перемагали гнів, не зазіхали на чуже. Вчитель повинен за такі провини покарати учня: сердитого заспокоїти, брехуна присоромити і викрити, злодія можна покарати тим, щоб вкрадену річ сам відніс тому, у кого її вкрав, щоб засоромився. Особливо відчутно треба покарати злодія. Один із способів покарання може бути такий: якщо знайшли у школяра річ, яку він вкрав, учитель повинен забрати у нього вкрадене і те повісити в школі на стіні, злодія ж посадити так, щоб він вимушений був завжди бачити цю річ. Йому буде соромно, і совість буде його гризти. Крадена ж річ має висіти на стіні до тої пори, поки злодій не почне прохати зняти її, і не пообіцяє виправитися.

3. Передусім навчити дітей говорити правду (ніколи не брехати, не хитрувати), бо істина – свята. Наймерзенніша за всіх людина, яка говорить неправду. Брехнею диявол спокусив прабатьків. За брехню треба соромити, іноді навіть забороняти забавлятися.

4. Не дозволяти дітям, особливо різної статі, виходити разом для задоволення природньої потреби. Для того в кожній школі повинен бути туалет з ланцюгом або ключем, куди заходить лише один учень. Якщо хлопчик з малою потребою не встигає добігти до туалету, то повинен заховатися так, щоб його ніхто не бачив. Бо сором'язливість і цнотливість є найкращим шляхом до честі і доброї вдачі.

5. Не дозволяти дітям, особливо дівчатам, потай шептати. Вчити їх все говорити голосно. Бо той, хто шепоче, не сміє голосно висловити те, про що говорить, бо це щось соромне або ж неправда.

6. Не дозволяти дітям обзиватися, привертаючи увагу до фізичних недоліків, наприклад, "Ти кульгавий, сліпий" і т. п. У цьому випадку вчитель нехай нагадає насмішнику подякувати Богові, що створив його без недоліків, і невідомо, чи не станеться з ним чогось ще гіршого. Найбільше ж заступиться за ображеного, коли похвалить за успіхи в навчанні.

7. Намагатися привчити дітей любити один одного. Але скандальних, сварливих, капосних покарає відлученням від товариства інших і від загальних забавок.

8. Дуже ретельно належить учителю слідкувати за молоддю обох статей, утримуючи від хтивості, або похитливості, розпусту. За тим слідкувати треба не лише в школі, а й поза школою. Буває, що діти, захоплені почуттями плотської похоті, віддаються самоблуду (онанізму), прелюбодійству, і оскверняються. Це є великою і, можна сказати, найбільшою вадою молоді. Причина тієї вади гніздиться в неробстві та ліні, заохочується самотністю і приводить до звички блудодійства.

Мудрий вчитель розпізнає ваду по очах. Бо у такого очі бувають каламутні, під очами жовті знаки, дитна буває смутна і заспана. Якщо вчитель побачить ці ознаки, то одразу повинен уважно спостерігати, зі школи його одного не відпускати. Залишати одного лише на короткий час, задавати цікаві вправи, притягати до забавок. Попередити батьків, щоб були уважними і не дозволяли лягати в ліжко раніше, ніж сон його здолає.

Такий учень може погубити цілу школу. Тому таке піклування є на совісті вчителя.

9. Слідкувати, щоб діти не гнівались, один одного не ображали, але щоб ніжно один до одного ставилися. Неспокійних і капосних відокремити, посадивши на самотнє місце.

10. Привчати дітей красиво говорити, остерігатися мерзотних і безсоромних слів, намагатися чесно, красиво, люб'язно, приязно говорити, щоб з молодих років звикли до мирного спілкування.

11. Вчитель повинен збудити в дітях любов до рідного народу, і в серця вкласти любов до своєї нації, бо людина без нації подібна до вовка-одинака, якому будь-який ліс є вітчизною, де знаходить їжу. Перший обов'язок людини – до Бога, другий же – до свого народу. Тому для розваги вчитель повинен навчити дітей народних пісень. Вони приносять велику користь: людина відчуває власне краще, ніж чуже, зростає в ньому дух любові до народу.

Бо кров не можна затамувати, а народ наш є нам близький і рідний. Якщо людина змалку не привчиться любити свій народ, то лишиться холодною, байдужою, "піддається індивідуалізму". А індивідуалізм є найбільшим злом людства, бо така людина ні туди, ні сюди, окрім себе самої нікого не любить, нічим не займається і буває небезпечна й лиха. Стидаючись народу свого, стидається самої себе.

За цими правилами нехай учитель наведе приклади з історії, мистецтва, а краще з випадків, відомих самим дітям.

Глава VI

Про вправи

Для чого існують вправи?

Вправами забезпечується розвиток і зміцнення природних сил і здібностей. Як є сили духовні та фізичні, так і вправи є духовні та фізичні.

Що таке духовна вправа?

Духовна вправа сприяє зросту і розвитку тих сил, які походять від розвитку духу, а саме: добре і правильно мислити, правильно міркувати, пам'ятати, відчувати та ін., котрі ведуть розумне створіння до доброчесності. Бо доброчесність не народжується разом з людиною, а набувається старанністю і важкою працею. Це старання та ця праця може називатися вправою.

Як же розвиваються сили духовні?

Сили духовні розвиваються через постійне старання робити добре, красиве і корисне, тобто вправляються через науки, правильні роздуми, природні здібності та звички. Бо кожна доброчесність дана від природи, але вдосконалюється через виховання та навчання. Але треба знати, що природа і старанність, або вправи, так пов'язані, що одного без другого бути не може. Вчитель знає, що один учень має гострий, а другий – тупий розум, що один – добрий, а другий – покірний. Тому повинен навчати їх відповідно до природних здібностей.

Не будемо заглиблюватись у роздуми, лише зауважимо, що завдяки старанним вправам і малі природні сили можуть вирости, а через недбайливість і великі сили гинуть. Наприклад, родюча земля через недбайливість робітника висихає і стає неплодю, всупереч, гірша земля, але добре оброблена, приносить гарні плоди. Навчанням люті звірі приборковуються, і

здається, давньогрецький філософ у Єгипті навчив віслюка танцювати. Так само й сили духовні розвиваються вправами, бо ними природні недбалість і недоліки виправляються, а злість викорінюється правильним мисленням. Як залізо, якщо не вживається, іржавіє, так і сили душевні лінню й недбайливістю тупляться, всупереч же, ретельністю і старанністю загострюється всяка сила. Крапля камінь поглиблює, і залізо, і мідь дотиком рук спрямляються.

В чому полягають фізичні вправи?

Фізичні вправи дають легкість рухів кінцівок людини та розвивають у різних випадках її фізичні сили.

Вправи для фізичних сил є корисними і необхідними для краси тіла та фізичної міцності. "На благоустрої тіла молодих здоров'я старих ґрунтується", бо вправами тіло зміцнюється і стає здатним до праці та сильним для подолання природних стихій. Міцність тіла в молодості є надбанням для старості.

Як повинен вчитель організувати заняття учнів фізичними вправами?

У минулій главі було сказано, що дітям від природи притаманний постійний рух і необхідна гра, тому: "Et pueris cognata fames, et ludere gratum". І це дітям учитель повинен не лише дозволити робити, а навіть радити, оскільки учню важко сидіти в школі дві години, тому вчитель після 45 хвилин викладання випустити повинен дітей на 15 хвилин, щоб вільно погралися. Тому ж він для відпочинку від напруги кожного тижня двічі, наприклад, у вівторок і в четвер пополудні, встановить свято, тобто *Recreatio*, заради фізичних вправ. Бо помірна гра приносить користь не лише здоров'ю дитини, через гру здатність до пізнання речей розвивається, діти намагаються міркувати, шукати різні способи дослідження, і отримують легкість у рухах кінцівок. Учитель дозволяє дітям грати вільно, і лише тоді нагадує, коли хтось неправильно діє або шкоду робить.

В чому полягають фізичні вправи дітей?

Фізичні вправи полягають у русі тіла, і діти самі знаходять собі способи забавок. Нам відомо, що діти охоче танцюють, скачуть, бігають, змагаються, лазять по деревах, борються, валяються на піску, на камінні і на землі, найбільше полюбляють бавитися у воді. До того ж забавляються риттям землі, збиранням і саджанням квітів, ловом риби, зокрема, хлопці батогами, а дівчата своїми ляльками, співом і різною всячиною. Тому все це треба дітям дозволяти, особливо найменшим. Бо це сприяє чудовому розвитку розумових і фізичних сил.

Чим займається вчитель, коли діти забавляються?

Учитель при таких забавках повинен бути присутнім, бо діти, граючись, швидко сваряться, а вчитель повинен бути між ними суддею. Те, як він їх розсудить, буде свідчити про його мудрість.

Чи можна дітям купатися?

Діти охоче купаються і грають у воді. І це їм потрібно, бо чистота тіла дотримується, і саме воно міцнішає.

Під час купання треба дотримуватися наступних правил:

1. Не забороняти дітям купатися, бо при забороні діти намагаються знайти скриті місця і часто втопають. Тому:
2. Учитель визначає місце для купання, і окрім того ніде не можна буде купатися.
3. Дівчата не повинні купатися разом з хлопцями. Тому, для хлопчиків має бути одне місце, для дівчат – інше.

4. Ніхто не сміє купатися голим. Хлопці в штанях (сподніх), а дівчата – в спідницях або сорочках. Старші дівчата ще й на грудях повинні мати хустину.

5. Учитель при купанні дітей має бути присутнім, або ставить наглядачів.

6. Купання має бути не довше, як пів години. Краще купатися двічі на добу, ніж довго один раз.

7. Купатися треба зранку, або при заході сонця, і ніколи в середині дня, коли сонце пече, бо то є дуже шкідливо.

8. Коли діти виходять з води, щоб одягнутися, то спочатку насухо обтираються, для того ховаються, і в присутності інших ніколи не вдягаються, бо то є соромно.

Чи можна дітям по льоду ковзати?

Взимку діти можуть кататися на санках і ковзати по льоду, бо то є добре для зміцнення тіла, але треба стежити, щоб не переохололи. Тому це приємне заняття дозволяється один раз протягом пів години, і тоді, коли нема вітру і зима помірна. Зрозуміло, що завжди під наглядом вчителя.

Які вправи корисні для дітей?

Корисні дітям ті вправи, які їм користь приносять, та ще й знадобляться у подальшому житті. Наприклад, сільськогосподарська праця.

Землеробство для людини є природним заняттям, бо воно не лише зміцнює сили, розвиває розум, а також і користь приносить людині. Тому потрібно, щоб школа мала великий город або сад, в якому діти могли б і гратися, і вчитися правильно обробляти землю.

Учитель розміряє город і поділяє його між учнями, щоб кожний з них сам обробляв свою частину. Батьки повинні дати дітям знаряддя, потрібне для цієї праці. Там буде вирощена всяка городина: морква, петрушка, буряк, пастернак, горох, квасоля, капуста, часник, цибуля, конюшина, салат, огірки, гарбузи та ін. Вчитель буде садовничим директором, і під його керівництвом все буде правильно робитися. Він поділить грядки, дасть дітям насіння, покаже кожному способи садіння і сіяння і навчить працювати правильно.

Кожен учень, а найбільше дівчата, нехай постараються вирощувати і квіти, бо квіти звеселяють людину, викликають ніжні почуття, привчають до потреби краси і ніжності.

Діти відчують радість від землеробської праці, звикають до правильного ведення сільськогосподарських робіт, і до порядку.

Крім того, вчитель повинен навчити садівництву. Частину землі відведе під сад, або щеплення і розмноження плодових дерев. Кожен учень повинен принести дикі деревця (з допомогою батьків) і з допомогою вчителя щепити, доглядати за ними, а згодом пересадити.

У саду вчитель постарасться тримати бджіл і навчити дітей бджолярству, бо воно є однією з найкращих частин господарства.

Іноді заради фізичної праці вчитель виводить дітей в поле, покаже їм лікувальні рослини і пояснить, які хвороби вони лікують. Всі діти повинні збирати зілля для домашнього лікування: рум'янок (лікарська ромашка), чорнобиль (полин), пелинок, материнку, душку, ростопасть, липовий цвіт, дикий мак, косатку та ін., щоб діти змалку звикли мати в хаті ліки від звичайних хвороб, допомагати собі та іншим при потребі.

1. Примітка. У фізичних вправах учитель повинен враховувати вікові особливості і фізичний розвиток своїх учнів, щоб не перевантажувати їх і не давати завдання, які їм не під силу, але мудро організує це мале суспільство за правилами спільного життя.

2. Примітка. Вчитель під час і душевних, і фізичних вправ повинен звертати увагу на природні схильності дітей. Бо від природи деякі діти схильні до творчості, наприклад, один до різьбярства, другий до малювання, третій до торгівлі, четвертий до ковалювання. Вчитель повинен усім дати можливість, щоб здібності свої розвивали, має бути обережним, щоб не згасити ті спрямування, а навпаки, збільшити, та порадити батькам, на яку професію спрямовувати свою дитину.

3. Примітка. Вчитель мусить намагатися, щоб діти ніколи не байдикували, але завжди чим-небудь займалися. Бо з неробства йде марнослів'я, ледарство, суперечки та свари, які є шкідливими для людей.

4. Примітка. До фізичних та розумових вправ відносяться корисні забавки. Наприклад, такі ігри: кормити шовкопрядів, вивчати птахів, плести з вовни або дроту ланцюги, персні та всяку всячину, стругати з деревини, з глини робити посуд, грати на скрипках, сопілках, і т. п. Усе це мудрий учитель покаже, навчить дітей і додасть до дитячих забавок.

5. Примітка. Коли влітку на канікулах діти йдуть в пастухи, нехай і тоді залишаються під наглядом вчителя. Найбільшу увагу тут треба звертати на те, щоб вони не ходили поодиночі, а завжди з товаришами. Щоб у полі не перебували разом хлопець і дівчина, бо це небезпечно з точки зору похоті. Вчитель і тут призначить наглядачів, тобто, ті самі десятники, які наглядали в школі, і тут будуть слідкувати за мораллю. І якщо в полі помітять щось нечисте або зле, то завжди нехай донесуть учителю. Вчитель повинен пам'ятати, що він не лише в школі, а завжди і всюди є наставником дітей.

6. До вправ належить рукоділля. Тому діти частіше взимку нехай прядуть полотно, і не лише дівчата, але й хлопчики. Нехай ще дівчата шити навчаються, а хлопчики вчать знаряддя землеробські, щоб залучатись до суспільно-корисної праці.

Глава VII

Про порядок, наявний у церкві

Чи повинні діти ходити до церкви?

До церкви діти ходити повинні, бо початком премудрості є страх перед Богом. До того ж, з малих років звикають до набожного життя та церковних обрядів.

Яким чином учні повинні приходити до церкви?

Діти, якщо то можливо, мають кожного дня приходити до церкви перед уроками, але завжди, коли відправляється служба Божа, нехай її відвідують, особливо в неділю та у святковий день. Відбувається це так.

У святковий день діти, чисто вдягнені, приходять до школи, сідають за встановленим розпорядком за парти. Вчитель читає їм «Апостол» та Євангеліє, розтлумачує прочитане, співає з ними Тропарі та Кондаки того дня. Коли ж задзвонять, тоді з корогвою попереду, парами, причому спочатку дівчата, чомно йдуть до церкви, де займають призначені кожному місця і разом з учителем співають, бо він повинен навчити їх співати.

Вчитель завжди призначає міністрів – двох свічконосців, двох кадилоносців, одного на читання Апостола та Символу Віри, по черзі, щоб усі вчилися виконувати ці священні дії. Після служби Божої діти повертаються додому.

Після обіду діти також збираються в школі і співають церковні пісні до Вечірньої служби. Після неї вони будуть вільні.

Що стосується набожності дітей?

Всякі духовні дії відносяться до набожності, такими є всяка церковна хода, процесії, наприклад, поховання, хода навколо поля, на освячення води та інші духовні урочистості. На таких святах діти завжди мають бути присутніми зі своєю корогвою та співати з учителем.

1. Примітка. Є добрий і набожний звичай, коли діти, особливо в св. чотиридесятницю, кожної середи та п'ятниці ввечері виходять до хреста або до церкви, там співають хрестну пісню і читають молитву, призначену на той день в молитовнику. Це також доручається всякому вчителю.

2. Примітка. Вчитель повинен постаратися, щоб кілька старших учнів добре вивчили церковну службу. Такі хлопчики можуть самі прислужувати священнику, ходити з ним до хворого, інші служби виконувати, і бути замість дяка.

3. Примітка. Набожною дією є й те, коли священник зі святими Тайнами йде до хворого. У деяких німецьких храмах школярі несуть перед ним хоругву та свічки. Можливо і у нас те саме завести, щоб у тих випадках діти перед святими Тайнами йшли з хоругвою та свічками і голосно молилися: "Помилуй мене, Боже" або "Отче наш", та ін.

4. Примітка. Кожен учень повинен мати молитовник, і коли потрібно, певні молитви разом з іншими читати, наприклад, під час посухи або негоди, при біді та нужді або за хворого, чи покійника та ін.

Глава VIII

Про хворих дітей

Як має ставитися вчитель до хворих дітей?

Часто діти мають шкільну хворобу, коли не вивчили задане або щось погане зробили і бояться покарання, тоді прикидаються хворими. Про те вчителю треба дізнатися і покарати такого "хворого".

Але діти хворіють частіше й більше від переохолодження або інших причин. У такому випадку вчитель повинен відвідати дитину і, наскільки може і знає, допомогти їй. Коли ж хвороба важка, накаже викликати лікаря і тим допоможе учню. Таким чином учитель не лише виконає гуманний обов'язок людини, а й отримає до себе довіру учнів, та й батьків до себе приверне таким піклуванням.

Коли якась дитина захворіє, вчитель накаже учням молитися за хворого і, якщо хвороба не заразна, відправить друзів хворого, щоб його звеселити, та й сам намагатиметься розрадити його.

Глава IX

Про заохочення і покарання

Яке загальне правило заохочення і покарання дітей?

Загальним правилом заохочення і покарання є таким.

Якщо хочемо викликати в дітях бажання навчатися і гарно себе поводити, то робімо це люб'язно, добрим словом, приємними порадами, а не биттям та безчестям. Бо безчестя, осуд і постійні нагадування можуть дітей розслабити, зробити жорстокими і зовсім від навчання відвернути. Багато є прикладів, коли жорстокі батьки або прихильники суворого виховання дітей постійними погрозами та биттям настільки засмучували дітей, що вони, впавши у відчай, ставали нерозумними і злими людьми. Похвала ж і любов заохочує до добра, а люб'язне нагадування і ласкаве повчання від зла відвертає людину.

Скажіть, хто не хоче бути добрим, кому не подобається похвала? Кожна людина хоче спастися і бути чесною, кожна людина народжується невинною і непорочною, але нещасні обставини, погані друзі і легковажність зроблять з неї нечесну!

І тому, коли дитина погано поводить, нехай учитель доброзичливо зробить зауваження, тобто покаже учню наслідки його безчинств і направить на шлях доброчесності. Коли ж учень виправиться, то достойною похвалою вчитель збільшить його бажання досягнути більшого успіху.

Але вчитель повинен дбати, щоб надмірною похвалою не підносити учня, бо надлишком похвали діти пишаються, і навіть лагідні діти стають неслухняними.

Чого треба дотримуватися при покаранні?

Оскільки діти більше керуються почуттями, ніж розумом, і наслідки поганих або гарних вчинків не розуміють, тому з ними і поводитья треба чуттєво, лагідно, за гарне похвалити і нагородити, за погане – одразу ж покарати, і тому:

1. За доброю дією – похвала, за поганою – викриття, бо то є природні наслідки доброчесності або зла.
2. Нагорода полягає у збудженні приємних почуттів, такими є подарунки, привітність, гладіння, розрада душі й тіла, різні відзнаки. Покаранням є викриття, заборона прогулянок, зачинення, і, нарешті, фізична кара.
3. Значно допомагає вихованню доброчинності збудження честі. Заради цього вчитель намагатиметься за гарні вчинки нагороджувати, однак, треба бути обережним, щоб перебільшенням похвал не збудити в дитині легковажність, марнославство і гордість, або через нестерпну ганьбу, лайку і приниження не привести учня до пригніченості, боягузства, відчаю і недбалості.
1. Примітка. Багато хто думає, що морально виховати людину можна чесним лише нагадуванням, без усякого покарання. Але я те не можу схвалити, таке виховання часто приводить до розбещеності. Діти, яких ніколи не карали, бувають розбещені, бо хто влади над собою не спокусив, той не знає, як володіти самим собою, і звичай першої молодості, якщо не виправляється чуттєво, легко переходить у ваду і буває непоправним.
2. Примітка. Філософ Сенека (de Ira lib. 5) говорить: "Що, покарання ніколи не потрібне? Чому? Воно потрібне з помірним і приємним розумом, бо не шкодить, але лікує під виглядом шкоди".
3. Примітка. Зразок покарання дає великий оратор Ціцерон (de Off. 1. 25), кажучи: "Всяке викриття і покарання буде без ганьби, лайки і безчестя. Остерігатися потрібно і в тому, щоб покарання провини не перевищувало". Найбільше ж при покаранні потрібно остерігатися розлючення (гніву), бо гнівний і розлючений каратель не може відчувати ту різницю, яка повинна бути між малою і великою провинною.

Які вади і помилки заслуговують покарання?

Дитячі вади, які особливо заслуговують покарання, такі: лінощі і хтивість (сластолюбство), пиха, або гордовитість, упертість, самолюбність, скупість, заздрість, брехня, підступність, і все те, що проявляє погану властивість. Ті великі провини не можуть лишатися без покарання, тому за кожну з них учитель має накласти помірну, відповідну кару. Так, ледарю дати додаткову вправу з якось предмета або письма, не дозволити прогулянку. Сластолюбного можна різками бити, якщо той грішив не один раз. Гордовитого – вчинками смиренності, наприклад, поклонами, вибаченнями, визначенням місця на останній партії. Впертість лікувати додатковими вправами, заборонаю прогулянок. Скупість і заздрість – викриттям. Брехню – твердим попередженням і виключенням з ігор, але ніколи не фізичною карою або заточенням. Нечесність – виключенням з ігор, прогулянок, а якщо не раз повторюється, і фізичною карою. І все це заради виправлення.

Чи потрібно карати учня за тупість?

Карати дітей за тупість розуму та іншу легковажність нелюдяно, як і під час навчання не можна бити дитину, торсати, скубти, дерти за волосся, викручувати вуха, бо при такому ставленні дитина не лише не навчиться, а переполохана, ще більше отупіє і буде безглуздою.

Чи можна карати дітей за свавілля?

Свавілля дітям природне, а природні властивості не можна приборкати, але треба стежити за такими дітьми, гарно нагадувати їм, а коли вже стануть нестерпні в свавіллі, тоді можна відлучити їх від прогулянки, або збільшити їм завдання.

Примітка. Мають гріх учителі, котрі поводяться з дітьми як тирані, караючи їх за найменшу провини, ставлять на коліна, б'ють по обличчю, тягнуть за волосся, викручують вуха, ставлять колінами на кукурудзу, горох, гостре дерево, або заставляють стояти на одній

нозі, і все те роблять збуджено і люто. Вони не вчителі, а мучителі, тирани й деспоти, вони не вчать, а знущаються над дітьми, і не заслуговують нічого іншого, як позбавлення їх права вчителювати. Бо вони приносять людству більше шкоди, ніж користі. Це наймити, які заради власної користі обрали вчительську службу, а не за покликанням. Такі вчителі не вчать, а мучають дітей, не виховують, а гублять дітей і можуть згубити весь рід. Тому діти не з радістю йдуть до школи, а завжди зі страхом і хвилюванням прокидаються, та й сплять з криками, плачем і муками. Тому такого вчителя треба негайно прибрати зі школи.

Розумний учитель, караючи дитину, дотримується правила, що кара є ліками проти безчинності, і це гіркі ліки, що виліковують внутрішню хворобу.

Яких правил треба дотримуватися вчителю при нагородах?

Уже сказано, що за добрі вчинки треба учня хвалити, відзначати, а за погані – карати. В похвалах також треба дотримуватися правил. Тобто, вчитель повинен добре продумати, які вчинки заслуговують похвали і нагороди, а які – покарання.

1. Вчитель повинен бути справедливий, щоб не підносив негідного учня через особисту симпатію, прихильність чи користь, а бідного не принижував. Бо діти й самі можуть це зрозуміти і втратять довіру до вчителя.
2. Для нагород вчителеві треба мати книжечки, образки, для хлопців ножики, для дівчат бісер, стрічки, якими нагородить кращих учнів.
3. Вчитель повинен мати відзнаки-нагороди. Наприклад, хрестики, зірки на красивій червоній, зеленій стрічці, які повісить на шию старанного учня.
4. Нагородою буде призначення хоругвоносцем або міністратом в церкві.
5. Нагородою-відзнакою також є переміщення учня на вище місце в церкві або в школі.
6. Призначення десятником також є нагородою.

Такими відзнаками підтримується бажання до навчання, тому і слабші намагатимуться краще вчитися. Бо і слабші, якщо старанність виявлять, дістають більше бажання і волю вчитися.

Коли виправляється злостлива дитина?

Дитина виглядає виправленою тоді, коли після покарання розкається, засмучена, коли приймає покарання без нарікання і заперечення, а найбільше, коли провини свою покірно визнає.

Якщо ж, навпаки, хлопчик відмовляється, витримує покарання з наріканням, з гнівом, або безпристрасно, не звертає увагу на звинувачення вчителя, буває веселий в зачиненні (у темниці), і, виходячи, ще посміхається, такий ще не виправився, і покарання не було йому корисними ліками.

Що має робити вчитель з таким учнями?

Учня, який не виправився, будь-якими способами мусить учитель повернути на виправлення. Нехай спробує потайки від усіх нагадувати, приватно розпитати, так, щоб цього ніхто не чув. Він може взяти такого учня з собою на прогулянку, щиро поговорити з ним про всілякі речі, і нарешті, мало-помалу провинності його пригадати і привести учня до того, щоб він сам визнав свій злочин. Коли ж визнає, тоді показати йому гріховність скоєного, його наслідки і коротко попередити хлопця, навіть його попросити, щоб він у власних інтересах виправився. Треба пообіцяти йому якійсь подарунок, і через деякий час обдарувати його. Таким способом багато дітей виправилися і стали кращими.

Цей спосіб виховання радимо вчителям за прикладом Спасителя: "...бо залишив 99 овець у горах і йшов шукати одну, що заблукала".

1. Примітка. Якщо такий злісний є учень, що навіть після таких кроків не виправився, тоді вчителю треба порадитись з директором і наглядачем школи про публічне фізичне покарання. Якщо тричі покараний так і не виправиться, тоді виключити його із школи.

2. Примітка. Якщо необхідно за значний проступок фізично покарати учня, якого до того ніколи так не карали, радимо такого таємно карати тим, хто вже закінчив школу, щоб зберегти сором'язливість дитини. Коли ж раніше був покараний і не виправився, і знов заслужив фізичну кару, тоді може бути покараним публічно, перед усіма, таким чином іншим учням приклад подати до чесної поведінки.

3. Примітка. Дівчат фізично карати у присутності хлопців ніколи не дозволяється. Але коли вони заслуговують фізичну покуту, то виконується це приватно іншими кращими дівчатами, із заборорою будь-кому про це розповідати. Бо сором'язливість дівчат особливо берегти треба, оскільки вони дуже чутливі, й коли втратить дівчина сором'язливість, то вже занапастить і вдачу, яку вчитель повинен ретельно оберігати.

Глава X

Про іспити і канікули

Коли і як проводити іспити?

Перевіряти знання учнів учитель повинен кожного дня, наскільки вони пам'ятають те, що вивчили, і це називається домашній іспит. Окрім того, повинен учитель один день на тиждень, наприклад, суботу, приділити для іспиту, тобто все, що вивчено за останні сім днів, повторити і перевірити. Так діти не забудуть те, що вивчили, і поновлять у пам'яті забуте.

Крім тижневих іспитів, можна проводити іспити кожного місяця, перевіряючи все, що вчили діти протягом місяця, щоб повторити матеріал і оживити його в пам'яті. Ці іспити будуть особливими і приватними.

Гідні уваги публічні іспити – народні. Вони покажуть не лише старанність і бажання учнів, а й здібність, бажання, старанність учителя. Бо з відповідей учнів можна судити про успіхи вчителя.

Народні іспити відбуваються двічі на рік. Перший – перед Великоднем, називається першосеместровим, а другий – по закінченні навчального року, другосеместровий, який ще великим називається.

Обидва іспити проводяться відкрито та урочисто, під головуванням старшого інспектора або директора школи, в присутності поважних гостей і родин, яких учитель і директор ввічливо запросять. Директор про день такого іспиту повідомляє інспектору і ввічливо його запрошує. Також дата проведення іспиту оголошується в церкві, запрошуються всі батьки і родичі, щоб самі були суддями успіху своїх дітей.

Діти мають чисто і святково вдягнутися, прикрасити школу квітами, гілками, образами, і після Божественної Літургії сміливо чекати іспит.

Громада, якій до серця освіта дітей, мусить створити деякий фонд, з якого можна буде купити подарунки і роздати їх кращим і найстараннішим учням.

Відповіді учнів фіксуються у звіті, який оголошується і відправляється старшому інспектору шкіл.

Канікули

Канікули та свята – це дні відпочинку вчителів і учнів, а також – час для тренування фізичних сил та заняття науками, про які в школі не йдеться.

Такий відпочинок буває щотижня; окрім того, призначаються на кілька днів під час свят, наприклад, на Різдво Христове, на Великдень, на Трійцю і по закінченні навчального року.

Канікули корисні та потрібні дітям для розваги. Через такий відпочинок діти краще розуміють науку і мають бажання старанно навчатися.

Потрібно дітям організовувати всякі веселощі. Особливо на м'ясниці зробити прогулянку, танці і всіх разом пригостити. Навесні влаштувати русальну прогулянку в лісі,

там також можна їх пригостити, привести музику. Таким чином діти отримують бажання ходити до школи і вчитися.

1. Примітка. У народні свята можна влаштувати дітям гостину, якщо заможніші господарі щось подарують для цього, і всі матері від себе дадуть необхідні продукти.

Остерігатися тут треба, щоб дітям не дали горілку або вино, а можна для звеселення духу дати легкого меду, медовухи, пива, трояндового і липового чаю, і т. п. напої.

2. Примітка. По закінченні навчального року починаються канікули на 6 або 8 тижнів і відбуваються урочистості, під час яких шкільні предстоятелі бажають учням добре поводитися, вчасно ходити до церкви і старанно повторювати науку.

Глава XI

Про предмети, які викладаються в школі

Які предмети мають викладатися в сільських школах?

Як є окремі школи – для початківців та старших, так і предмети поділяються відповідно до сил і розвитку дітей.

Для першого класу мають бути такі предмети:

1. Християнське вчення і проповіді; малий катехизис і молитви.
2. Пізнання і складання букв.
3. Читання.
4. Письмо.
5. Рахунок усний.
6. Співи церковні.
7. Міністрація.
8. Народний спів.

Для другого класу, або старших учнів, такі предмети:

1. Християнське вчення з великим катехизисом і проповіді, також біблійна історія.
 2. Катехизис літургійний (вид. у Львові 1855 р.) зі співами церковними, і молитви.
 3. Читання із спеціальної читанки.
 4. Краснопис і скоропис із правописом.
 5. Обчислення за спеціальною книжкою.
 6. Історія Австрії, написана Юлієм Вислободським.
 7. Географія.
 8. Землеробство і садівництво.
 9. Природознавство за виданням Михайла Малиновського: "Про великий світ Божий". Ця книга необхідна всякому вчителю, бо в ній знаходиться все те, що всякій людині потрібно знати. Тому кожний учитель її повинен мати.
 10. Ботаніка, тобто пізнання лікарських та інших зелій, за виданням В. Воляна в Відні, 1854.
 11. Зоологія, за виданням того ж В. Воляна в Відні, 1852.
 12. Служеніє церковне: міністрація, обряд церковний, хоровий спів і молитви.
 13. Граматика старослов'янська, з аналізом і поясненням Апостола і Євангелія.
 14. Бджільництво за системою Трещаківського. Льв. 1856.
 15. Мова німецька, тобто читання, письмо. Для цього стануть у нагоді "Розмовник російсько-німецький" (Львів, 1850) і "Образковий світ" Коменського. Та й вітчизняні мови – польська, словацька і мадярська, які потрібні в побуті для спільного життя.
 16. Нехай читається "Вістник" і інша газета.
 17. "Місяцеслів" — календар, також дуже потрібна книга в школі.
- Та інші, досі призначені й ті, що пізніше будуть призначені науки і книги.

Глава XII

Висновок

Учителі!

Ви – сіль, ви – просвітники народу, який до цієї пори був забутий і потребує освіти! Вам віддають батьки свій найдорожчий скарб, вам уряд віддає весь народ. Вашою турботою та під вашим керівництвом буде знищене зло і процвітатиме доброчесність. З ваших рук праведний суддя прийме рід людський, ви на страшному суді будете відповідати за все добре і зле. Постарайтеся, нехай не вам погрожує Господь словами пророка Єзекиїля: "Горе пастирям, які пасуть самих себе! Хіба ж не отару повинні пасти пастирі? Молоко ви їсте, та вовну вдягаєте, ситу вівцю ріжете, але овець не пасете! Слабої не зміцняєте, а хворої не лікуєте, і пораненої не перев'язуєте, ту, що заблукала, не вертаєте, і за ту, що загинула, не повертаєте боргу, але пануєте над ними силою та жорстокістю! І порозпорошувалися вівці мої, бо не мали пастирів, і були за їжу для всякого сильного звіра. Тому, пастирі, чуєте слово Господнє, - говорить Господь, - оскільки віддане стадо моє на розкрадання, і вівці мої були з'їдені звіром сильним, бо не було пастирів, і не шукали пастирі овець моїх, але пасли пастирі самих себе, а овець моїх не пасли, тому Я заберу овець моїх з їхніх рук, і не будуть пасти їх пастирі, які самих себе хочуть пасти, і врятую овець моїх з їхніх уст, і вони не будуть їм за їжу"⁵.

Отже, вчителі! Якщо зрозуміли слова Божі, сказані вам, постарайтеся, щоб вони вам не загрожували; будьте добрими пастирями, ведіть ягнят, вам доручених, на добре пасовище і бережіть їх від вовків! Головне, самі тікайте від зла, творіть благо, будьте зразком для дітей, щоб, дивлячись на ваші гарні дії, як у дзеркало, вони уникали злих вчинків та слів. "Хто карає сина за гріх, а сам в нього впадає, той разом засуджує і сам себе", – говорить Плутарх. Будьте лідерами народу, будьте батьками дітей рідних, будьте просвітителями народу, першими просвіщаючи самих себе. Не звертайте увагу на малу платню, бо убогий народ сьогодні не може дати вам більшої. Ви дасте їм засіб до збільшення достатку, і тоді вони віддячать якщо не вам, то вашим дітям, а нині платою вам буде розрада за те, що ви на славу Бога творите народ, що ви сієте зерно, яке сторицею віддасть плід. Тіштесь тим, що ваші імена будуть записані на небесах.

Додаток

Не зважаючи на те, що уряд звернув увагу на просвіту забутого до сих пір народу і уважно стежить за розвитком освіти, створив шкільне управління, призначивши з місцевих священиків верховних наглядців, каноників та окружних так званих намісників та директорів, необхідно ще в кожному селі поставити чесного чоловіка, так званого шкільного синдика (куратора), який особливо дбав би про потреби школи. Для того кожна громада нехай вибере в себе одного чесного і ревного чоловіка, під почесним іменем синдика, або шкільного куратора, який буде намагатися забезпечувати матеріальні потреби школи.

Той дбайливий чоловік, зрозуміло, що він чесний, віруючий, любить свій народ, трезвенний, розумний і мудрий, візьме під свою опіку шкільний будинок і все, що належить школі: столи, парти, дошки, а найбільше слідкуватиме за чистотою. Він подбає про шкільний фонд, про оплату праці вчителя і про закупівлю шкільного знаряддя, книг, паперу, чорнил, олівців. Але йому потрібні й гроші, щоб мав наготові на всяку потребу, він вестиме всі рахунки, він буде спільний батько, тому й найпочесніший.

Про фонд шкільний необхідно подбати, бо школа завжди потребує грошей на матеріальні речі, на книги і папір, крейду та інші матеріали, але такого фонду немає. Постійно чую давні вибачення: "Ми бідні, обдерті, ледь животиємо, не можемо дати пожертву, тому нам не потрібна школа. Наші діди і батьки не мали шкіл, проте жили, і ми

⁵ Єзекиїль 34: 2-10

неуками проживемо". Такі вибачення і нерадива освіта нашого народу так надовго затяглися, що ми опинились позаду інших народів. Ми бідні тому, що розумом собі допомогти не можемо і не вміємо.

Рідні! Освіта необхідна для життя народу, то всі повинні знати. Бо народ без освіти не може називатися народом. Такий народ – мертвий, у ньому життя немає, і легко пропаде, як бджоли без матері. Турбуйтеся про освіту ваших дітей, бо в них майбутнє народу, майбутнє життя. Турбуйтеся за шкільний фонд, нехай він не вичерпається, тоді не припиниться й освіта.

Я подам вам кілька способів поширення фонду, але й ви не будьте егоїстами, не будьте самолюбні.

1. Треба, щоб кожен батько намагався приготувати своїй дитині все необхідне для школи, і то не за один раз, але поступово від народження дитини збирати для неї цей фонд. Так, розумний і дбайливий батько, коли дитина народиться, може посадити одне фруктове дерево, продавати його плоди, і на виховання дитини покласти до ощадкаси, або шкільного фонду, котрий дасть прибуток. Або кожного року може пожертвувати дитині одне поросятко, ягнятко, телятко, дві-три гусочки або курки, продати і вкласти до вищезгаданого фонду.

2. Про фонд дитини має дбати не лише сам батько, а вся громада. Мешканці села можуть кожного року виділити якусь луку або землю, гуртом її погноїти, засіяти, обробити, а прибуток дати до шкільного фонду. І все це робити з бажанням, старанно і якісно. За тим слідує шкільний куратор.

3. Небайдужа громада могла б якусь роботу спільно виконувати, наприклад, на дорозі. на залізниці, чи у панства, як то: косити, жати, рубати дерева, возити та ін. Весь той заробіток або хоч одну частину віддати на потреби школи.

4. Кожний з Божого благословіння заможний господар повинен пожертвувати для цієї мети гроші, або матеріальні речі. Для того:

5. Згаданий чесний куратор шкільний під час збирання врожаю, або коли копають картоплю, збирають квасоллю та ін., разом з двома учнями нехай відвідають на полі кожного господаря і попросять подарунок на потреби школи, то ніхто не має бути таким скупим, щоб на такий корисний загальний рахунок нічого не дати, і все те на гроші обернувши, примножиться фонд.

6. Сам куратор має шукати можливості зібрати пожертву. Наприклад, коли комусь пощастило вигідно щось купити або продати, то куратор має просити його дещо пожертвувати на школу. Навіть у корчмі, в будь-яких інших місцях, такі щасливі купці не пожалкують кількох крейцерів, котрі на горілку хотіли витратити.

7. Куратор для збору пожертв на школу має використати великі свята, коли народ розважається. Це він може робити й на весіллях, на хрестинах та на інших гостинах. Поважно, а деколи жартуючи, куратор привітає гостей і попросить присутніх щось пожертвувати для школи. Веселі люди забувають про свою нужду і бувають великодушні.

8. Куратор може чесно привітати і панство, чи гостей, які відвідують школу, навіть жида, і всяку людину.

9. На свята – Різдвяні й Великодні, або на Русальні свята, де є той звичай – куратор може з дітьми колядувати, і те, що назбирають, передати до шкільного фонду.

10. Діти можуть збирати ганчір'я, котрі можна продати паперням за неمالі гроші.

11. І самі діти можуть багато чого принести. Наприклад, збирати гриби, сушити їх, продати і тим поповнити фонд.

12. Також городина, вирощена дітьми, може бути обернута на гроші, й так послужити для фонду.

КНИЖИЦЯ ЧИТАЛЬНА ДЛЯ ПОЧАТКІВЦІВ (тексти вправ)⁶

Великодушність

Юлій Кесар (Римський), обложив один раз якесь місто, в якому дві людини жили, що були йому великі вороги і багато злості йому чинили.

Юлій завоював те місто, і тоді згадані вороги його устрашилися, тихо роздумуючи про люту свою долю.

Один з них, боячись гніву переможця, вирішив для себе, що сам віддасться в руки Кесареві. "Можливо, – говорив він, – великодушний Кесар пробачить мою провину, я піду до нього, виявлю мою слабкість і про пробачення благи буду у нього. Якщо Він пробачить мене, тоді врятуюся, а якщо ні, тоді ніщо інше стати може мені, як смерть, яка рано чи пізно і так прийде до мене".

Інший посміявся легкодухості приятеля свого, з гонором кажучи: "Я ні у кого милості не проситиму, я великодушно ігнорую Кесареву ласку – я отруюся, і героїчним способом помру". І тим часом послав до Доктора, щоб йому той подав міцну отруту, яку дійсно отримав, і поспішно до краплі випив.

Перший же вирішив мудро, і відважно звернувся до прекрасного Кесаря, і покірно сказав: "Я, звияжний Кесар, був ворогом Вашим, тепер я перед Вами, і передаю до рук Ваших життя моє, робіть зі мною, що Вам подобається".

Кесар був великодушний, зворушений довірою цієї людини, відповідав йому: "Я Вам вдячний за те, що Ви про мене маєте таку добру думку, і в моїй великодушності не сумнівалися, я не відчуваю більшого задоволення, як можливості ворогові моєму пробачити, і Ви, без сумніву, на честь і благодіяння моє покластися можете". Чоловік той, здивований приємним прийомом Кесаря, із сльозами і внутрішнім жалем дякував Йому. Повернувся до свого друга. І, о диво! Він, простягнутий на ліжку, з помутнілими очима, блідим обличчям лежав, чекаючи смерті, непристойно обмовляючи Переможця. Друг розповів йому про Кесареву ласку. Чим здивував вмираючого, який незабаром, призвавши Доктора, попросив, щоб йому той допоміг, і якісь ліки проти отрути дав. Доктор посміявся і сказав: "Бачите, яку силу має уява. Я, знаючи великодушність Кесаря, хворому не отруту, але міцні проти страху ліки дав. Він не хворий, тільки вважає, що хворий". Тоді підняв лежачого, кажучи: "Вставайте, вам ніщо не загрожує". І той встав, засоромився, і сам прибіг до Кесаря просити милості. Кесар, повідомлений про справу, радів порятунку ворогів своїх, і ласкаво їх прийняв.

Соловей

Голосистий соловей весною в зелених луках чарівно співав, і так прекрасно наспівував золотим горлечком, що і стада забули про зелену траву, як зачаровані, прислухалися до його співу, але більше за всіх молодий пастушок радів художній гармонії, і полонений був принадами голосу дібровного співака. Цілі ночі не спав, захоплений душею, і нібито жив почуттям до одного солов'я, усі інші розваги понуро зневажав. Деякий час пастушок не чув солодкого співака, минув тиждень, не було чути жодного звуку. Засмутився пастушок і став видивлятися в зеленому узбіччі приємного свого чарівника. Знайшов його в темному гаї німого і безсловесного. Запитав про його здоров'я: "О, люб'язний співаче, ти честь, слава, краса і знаменитість лугів! Що з тобою сталося? Ти мовчиш, ти занімів; ти хворієш"? "Ні, дружок, ой ні, люб'язний житель гаїв! Я не хворий, але співати більше не буду, тому що тут вже жаби надриваються, і гучним криком заглушають мій спів. Де жаби теркочуть, там мені мовчати належить".

⁶ А. Духнович. Книжниця читальная для начинающих / 1850– Будин

Діоген

Філософ Діоген один раз опівдні із засвіченою свічкою ходив по базару, ніби щось шукав. Цікаві запитали у нього, що шукає опівдні зі свічкою. Відповідав: "Людину шукаю, уявляючи, як важко і у безлічі людей людину знайти".

Той же Діоген проходжувався по площі, а один хлопець каменем його ударив. Мудрий філософ, бажаючи йому помститися, покликав його і дав гріш, кажучи: "Сину, не маю більше одного гроша, і цей тобі віддам у відплату твого до мене благодіяння, але дивися, там іде багата людина, багато грошей є у нього, якщо кинеш в нього камінь, він тобі багато заплатить". Хлопець послухав філософа, подивившись на отриманий гріш, і, в сподіванні оплати, кинув камінь в багача, що проходив, пишного міщанина, і ударив його, чекаючи за це від нього багату мзду. Але вдарений, і тому розгніваний, громадянин підійшов до свавільного хлопця, спочатку схопив його за чуприну, потім лозиною сильно відшмагав. Отак Діоген по обіцянці гідно йому заплатив.

СКРОЧЕНА ГРАМАТИКА (тексти для читання)

Хто істинно добра і щаслива людина? ⁷

Лише той, хто здатний насолоджуватися сімейним життям, справді добрий і, отже, справді щаслива людина. Світ називають театром – кожен з нас одночасно і актор, і глядач. Актори намагаються блиснути мистецтвом; глядачі вигукують: великий розум, дивовижний талант! Але мало одних блискучих успіхів на театрі світу, щоб придбати благородну назву "добрий", щоб мати право іменуватися щасливим. Ти з честю служиш вітчизні; суддя справедливий – усі вироки твої відповідні з вироками закону і совісті; сміливий, розсудливий полководець – ніхто не бачив, щоб ти бліднув через ворога, щоб втрачав цілковите самовладання у хвилину неспіху або замішання. У суспільстві називають тебе приємним, ласкавим, забавним: не можна не зачаруватися твоєю розмовою; все, що оточує тебе, оживає від твоєї дотепності, твоїх слів, поглядів, усмішок. Говорю сміливо: розумна, діяльна, люб'язна, незвичайна людина! Чи скажу: добрий і щасливий?

Ні: я бачу тебе на сцені, в уборі, в хвилину представлення, в хвилину урочистості; спокушаюся одним зовнішнім, тимчасовим твоїм блиском. Ти дієш не власною силою, ти оточений незліченними підпорами: загальна думка хранитель твоїх доброчесностей; можливо, джерело їх – єдине твоє честюлюбство. Коли хочу упізнати абсолютно твій характер – я повинен піти за тобою у внутрішність сімейства. Сімейство є тихий, прихований від людей терен, на якому здійснюються найблагородніші, найбезкорисливіші подвиги доброчесного. Тут людина одна – усі примари зникли; вона діє без свідків, в крузі знайомих, занадто близьких, отже, для нього не страшних; не може дивувати неправдивим блиском; не чує оплесків; вона може насолоджуватися єдиним скромним, для інших непримітним, але солодким і невід'ємним щастям. Тут він знімає з себе запозичені покриви; вільно вдається до природних своїх схильностей; нікому, окрім себе, не дає звіту; і якщо я бачу його спокійним, веселим, незмінним в тісному крузі люблячих; коли прихід його до дружини і дітей є солодка хвилина загальної урочистості; коли від погляду його розвеселяються обличчя домашніх; коли, повертаючися з подорожі, приносить він у будинок свій нове життя, нову діяльність, нове щастя; коли помічаю навколо нього порядок, спокій, довіру, любов – тоді рішуче говорю: він добрий, він щасливий!

Великі подвиги у присутності численних свідків бувають нерідко одним надзвичайним зусиллям. Нерідко людина, чия діяльність і великий розум у справах державних, чия приємність і жвавість у блискучому світському колі дивують нас, буває

⁷ Духнович А. Сокращенная грамматика. / Буда 1853. с.45-51. Вперше надруковано: "Вѣстникъ Европы". Часть XXXIX, No 12, 1808

задумлива і нудна серед своїх домашніх, де вона вільна, де потрібно діяти без жодного зовнішнього збудження, де все черпається у глибині душі, де можеш бути веселий лише тоді, коли твоє серце наповнене чистими, живими почуттями, що не змінюються ні за яких життєвих обставин. Бути щасливим означає насолоджуватися самим собою – де ж це щастя, як не в сімействі, і що його джерело, як не спокійне, безневинне, добре серце? Людина-громадянин, користуючись заступництвом суспільства, працею своєю купує в нього почесні і відзнаки; але добрий отримує ці відзнаки і почесні разом з недобрим, що має однакове з ним мистецтво, діяльність, скажу – обдарування. У чому ж його перевага, власна, яка ні з ким не розділяється? У щасті доброго серця, в тих насолодах, які куштує він у колі сімейному, – плід, заповіданий для порочного.

Не маючи доброго серця, можна бути в деякому відношенні добрим громадянином: будь обдарований, і успішно діятимеш на тій сцені, яка оточена незліченним натовпом суддів, цікавих і строгих. Честолубство замінить для тебе внутрішню доброту; і та, і інша причини виконають однаково видиму дію. Але бути хорошим сім'янином, в повному значенні цього слова, добрим чоловіком, батьком, покровителем своїх домашніх без винятку не можна, не маючи доброго, ніжного, чутливого серця. Сімейство – це маленький світ, в якому повинні ми виконувати в малому вигляді усі різноманітні обов'язки, що накладаються на нас великим світом, але з тією відмінністю, що тут бачать тебе таким точно, який ти насправді, і ось причина того сумного віддалення, в якому багато хто, так звані щасливіці світу, живуть окремо від тихого, сімейного кола; вони бояться вступити в його святилище. Що принесуть вони в нього з собою? Мертве або зіпсоване серце, якому чужі насолоди безневинні, смутне посеред спокою і порядку, непостійне в колі задоволень одноманітних, але солодких для душі ясної, веселої і непорочної.

Ти шукаєш вірного щастя? Шануй обов'язком бути діяльним для користі Вітчизни; але кращі твої насолоди, але найдорогоцінніші нагороди твої нехай будуть поміщені для тебе в колі сімейства: якщо душа твоя безневинна; якщо палає в ній тихе полум'я добра, то в мирному сімействі знайдеш безтурботне, постійне щастя. Де можеш любити з такою повнотою, з такою взаємністю, з таким забуттям самого себе? Де можеш бути таким добродієм і так безпосередньо отримувати за добродієвості твоєї подяку? Де знайдеш таких вірних, згодних із тобою товаришів і в радості, і в печалі? Прагни уявою до цього блаженства, коли ще його не маєш, створи для нього свою душу; пам'ятай, що воно існує лише для безневинного, благородного, створеного високими почуттями серця; добродійна, животворяща мрія про нього нехай буде супутницею твоїх юнацьких років! Удосконалюючи себе для мирної обителі сімейства, ти уникнеш небезпечної зарази розпусти: чи зачаруєшся блискучим неподобством вади, маючи перед очима ті чисті насолоди, ту благородну діяльність, які нерозлучні з сімейним життям? І якщо твій вибір вже зроблений, якщо душа твоя помітила істоту, для неї необхідну, то оточи себе її спогадом; спогад про неї буде твоєю добродієвостю, твоєю совістю! Так, якщо Провидіння визначило тобі насолодитися цим благом рідкісним – але рідкісним тому, що рідкісні ці люди, які вважали б у нім першу і найблагороднішу мету свого життя, які хвилинової, живої насолоди або невірної і блискучої вигоди не вважали б кращими, ніж це спокійне, скромне і нерозлучне з усіма добродієвостями щастя, – якщо провидіння говорить, визначив ти насолодитися цим благом, то сміливо можеш присвоїти самому собі титул щасливця; ти повернеш цьому титулу його втрачену гідність: твоєю мовою твоє щастя знаменуватиме добродієвості, насолоду самим собою, справжню просвіту, істинну мудрість.

Яке видовище, що прославляє душу, представляє нам добрий сім'янин - істинно добра і щаслива людина! Увійдіть до її будинку, веселого, скромного, де царює охайність і чистота: з першого кроку чи не оточує вас якась нез'ясовна, невидима, зворушлива чарівність? Чи не відчуваєте в глибині душі того утішливого спокою, тієї внутрішньої насолоди власним буттям, яке завжди збуджує у вас присутність щастя? Ви бачите перед собою задоволених осіб; зачаровуєтеся порядком, що оточує вас; тут час пролітає швидко, для кожної хвилини є власне, необхідне заняття; хвилини окремої праці готують до хвилин побачення, до хвилин

загального задоволення, і всяка праця приносить із собою свою нагороду. Прямуйте за добрим сім'янином – у світ, де виконує він обов'язки громадянина, і у будинок його, де він постане перед вами чоловіком, батьком, хазяїном, і у відокремлений кабінет, де він залишається наодинці з собою, і до смертного одра, на якому він чекає кінець, спокійний, упевнений у бутті божества, що беззаперечне для серця, насолодився істинним щастям, сподівається на безсмертя, відчутного для серця, пізнав справжню любов – скрізь знайдете ви його однаковим. У тих самих почуттях, які роблять його щасливим посеред домашніх, зберігається і чисте джерело громадянських його добродішностей. Розлучаючись на якийсь час зі своїм сімейством, для виконання обов'язків у світі, він з'єднаний зі своїми любими ніжним про них спогадом, що ніколи не покидає його серця; їх уявна присутність зберігає його в усіх рішучих випадках життя. Як може він не дорожити непорочністю свого імені, якого слава є слава його рідних? Як може не ухилитися від зла, коли він повинен прийти безневинним до судилища безпристрасного, для нього дорогоцінного і святого, до судилища свого сімейства, де мешкає його незмінний товариш, який разом з ним, однією дорогою, прямує до тієї самої мети, - до щастя, що ґрунтується на досконалості моральній, якого не пізнає він, принизившись вадами; якого задоволений, схвальний погляд є найутішніша для нього нагорода. Але усі обов'язки, усі задоволення світу вважає він лише сторонніми: головна діяльність його усередині сімейства – мирна, щаслива діяльність, яка животворить душу його, віддаляє від неї сумовитість і нудьгу, прославляє її, підсилює, зціляє. Він веселий, він спокійний серед порядку і тиші, які навколо нього царюють. Перенесіться подумки в обитель згідного подружжя, єдиних у понятті своєму про життя, згідних у виборі способів ним насолоджуватися – тут хвилини турбот не мають того занепокоєння, яке переслідує нас, коли працюємо для одних себе: вони тішаться зворушливим спогадом про істот нам любих, яким присвятили ми усе своє життя; тут всяке благородне почуття душі стає більш живим, піднесеним, непорочним – добродійність нагороджується не одним таємним схваленням серця, але разом і ніжною участю милої істоти, яка в очах твоїх є образ усіх добродішностей; вона супроводить тебе в житті сумному і убогому; ти дієш не в одній невидимій присутності Промислу: ти бачиш перед собою Його посланця у своєму товариші, до якого відносиш всяку добру справу, всяке добре почуття; що може бути зворушливішим і полум'янішим за молитву, вимовлену в присутності милої дружини, разом з нею, в допомогу свого щастя? Для кого може бути відчутнішим Провидіння, для кого легше любиш свого Творця, як не для ніжного чоловіка і батька, оточеного дорогоцінними запоруками їх милосердя? Молитва самотньої людини є вимога, молитва сім'янина є вдячність. Але уявляючи собі щастя, потрібно уявляти і сумні втрати. Чоловік нерідко, і дуже рано, втрачає дружину; батько переживає дітей – втрати незамінні, бо вони руйнують головне щастя життя, до якого відносили ми всяке інше. Але хіба з втратою любимих втрачається для нас спогад? Хіба тому, хто насолоджувався сьогоднішнім, не залишається меланхолійної, утішної прихильності до того, що відійшов? Ти жив для них; ти жив разом з ними; ти радісно летів до своєї мети, оточений милими істотами: супутники твої зникли... але ти сам не змінився; поприще твоє спустіло... але воно усе те ж, і та ж мета представляється очам твоїм на віддалі; прагни до неї, оточений знайомими, дружніми тінями! Хто раз насолодився сімейними радіщами, той ніколи, ніколи не пізнає вже самотності; жаль буде для нього певним чином любов'ю!

Жуковський Василь.

БАЙКИ⁸

Басня проти тих, хто соромиться своєї народності

Бадьорий собака завдяки своїй природній ласкавості піднесений був на вищий ступінь, отримавши при царському левиному дворі посаду першого Придверника. Тих, хто із проханнями до Царя приходив, улесливо киваючи хвостом, пускала і з поклоном відпускала. Та коли Собаки інші з'явилися у двір царський, грізно брехала, гавкаючи на тих, хто прийшов.

Помітив те ще вищий Придверник Ведмідь, спитав у співробітника свого (Собаки), чому він гавкає так грізно на свій рід, а ласкавий із чужими. «Я то роблю, – сказав завзятий Цербер, – із самої байдужості, щоб ніхто мене ні в якій зацікавленості не запідозрив! Так просто!» «Заради того це робиш, бо, соромлячися свого роду, приховати хочеш своє походження, – відповів Ведмідь, і з посмішкою підсумував: – Ховайся, брате мій, скільки хочеш, але завжди відомо буде, що ти – Сучий Син!»

Басня Езопа

Колись Віслюк утік від господаря, блукав густим лісом і знайшов левову шкіру, вдягнув її на себе порядно. Побачивши себе у такому вигляді, прикинувся Левом. Наслідуючи й голос, почав він ревити, ніби істинний Лев. Усі лісові й домашні звірі, почувши жорстокий голос уявного Лева, лякалися, тікали, тремтіли і ховалися в печерах, боячись жахливого Лева.

Господар шукав Віслюка-втікача, знайшов його в хащах, як той пишався, і, впізнавши за великими вухами, покликав його такими словами: «Упізнав я тебе, бо довгі вуха видають, який ти мені Лев».

Віслюк-людина гарчить і ревом підноситься над іншими, але вуха його викривають і видають завжди уявну його зарозумілість і премудрість.

"Сказав дехто ..."

Сказав дехто своїй кішці: «Ти, люба, не кради, не псуй майно, і я дам тобі на шию золотий ретязок; буду тебе годувати цукром і приманками».

На те відповіла кішка: "Як я не буду красти і псувати, коли мій батько і мати, дідо, прадідо, баба і прабаба псували і крали".

"Наказано було ..."

Наказано було одному Учителю навчити Вовка читати. Бідний Учитель займався охотно і показав вовку букви: А, Б, В. «А скажи за мною», – говорив Учнію. А Вовк відповідав: «Ягня, – Баран, – Коза».

"Замислив дехто ..."

Замислив дехто Осла возвести на високий чин. І сталося. Умили, зачесали, обстригли Осла, поставили в палату. Підстелили йому шовкові дорогі килими, покривці, словом, прикрасили багато його стайню. Осел пишався своєю гідністю. Та коли вийшов у двір, забув свій чин, упав на землю в порошок і по-своєму повалявся доволі. Так ось, Осел залишиться завжди ослом, хоча обсиплеш його чинами. А мурник назавжди залишиться мурником!

⁸ Духнович О.В. Вибрані твори / Упорядкування Д.М. Федаки. – Ужгород: ВАТ "Видавництво"Закарпаття"", 2003. – с 163-164

АФОРИЗМИ, РОЗДУМИ, ПРИСЛІВ'Я

Багато листя на дереві — мало плодів; багато бесіди — мало розуму.

Багато людей пропливає життям, як корабель морем, — хвилі були великі, а сліду не лишилося.

Будеш в достатку, то і сорочку здеруть з тебе! Будеш убогий і в нужді — не впізнають тебе.

Дай сину твоєму здоровий розум, дай йому добрий нрав, дай йому науку, здатність працелюбства, добре серце, любов до Бога та ближнього, дай йому добру волю, — і вже дав йому багатство, яке ... лишається з ним навіки.

Де сови гучать і скрекочуть сороки, там соловей мовчить.

Краще сідай під тінь Лева і Тигра, ніж під покров лукавого.

Люби свій рід не тому, що він славний, а тому, що він твій.

Ми бідні тому, що нерозумні.

Найбільші вороги людині є родичі.

Не хизуйся щастям. Фортуна — хитра Богиня, крила має і часто відлітає зі своєї квартири, шукаючи зручніше житло.

Полум'я дає тепло і світло не для себе.

Свобода душі і серця є істинне блаженство. А де свободи немає, там і немає блаженства.

Скупець подібний до свині, яка лише по смерті має користь від свого жиру.

Сохрани, Господи, від свого рідного ворога, а з чужим легко впораємося.

Учителю на совісті нехай буде, щоб у дітях любов до народу збудив і в серцях їх зародив любов до своєї народності, бо людина без народу схожа на бродячого вовка, котрому всякий ліс є вітчизною, де поживу знаходить.

Хто дав тобі виховання, той більше тобі дав, ніж той, хто дав тобі життя.

Хто своє не терпить, а чужого прагне, той своє погубить, чужого не знайде.

Хто стидається свого народу, той сам себе постидається.

Хочеш, щоб люди про тебе добре говорили? Роби добро!

Юнаки кажуть те, що думають; старі — те, що зробили, а дурні — те, що збираються робити.

АВГУСТИН ВОЛОШИН

*Із гарячої любови до тебе, народе мій, бажаю,
щоб ти чимскорше обновив свою церковну і
народну єдність і щоб в будучности не дав себе
розбивати чужими інтересами.*

Августин ВОЛОШИН

Маляр Л.

Гуманістичні засади педагогічної концепції Августина Волошина⁹

Прогресивною тенденцією розвитку сучасної освіти залишається пошук шляхів гуманізації педагогічного процесу. Невичерпним джерелом ідей гуманізму є педагогічна спадщина освітян минулого, до славної когорти яких належить і Августин Волошин.

Аналіз багатогранної плідної його діяльності засвідчує, що його педагогічна концепція формувалася на національному ґрунті і акумулювала в собі кращі досягнення європейської та світової педагогіки.

У своїх творчих пошуках спирався на здобутки психолого-педагогічних досліджень Я. Коменського, Й. Гербарта, Ж.Ж. Руссо, Й. Песталоцці, Ф. Вольтера, Г. Спенсера, Г. Гегеля, Й. Фіхте, К. Ушинського, Л. Толстого, М. Монтеня та ін., активно продовжував традиції закарпатської педагогічної школи, був послідовником педагогічних ідей закарпатських просвітителів-будителів О. Духновича, І. Сільвая, І. Раковського, О. Павловича, О. Митрака та ін.

Особливо імпонували Августину Волошину погляди тих просвітителів, які утверджували гуманістичні засади навчально-виховного процесу, в чому переконують численні цитування та висока оцінка їх праць у педагогічних посібниках і підручниках закарпатського просвітителя. Зокрема, у його праці «О соціальному вихованню» (1924) читаємо: *«Песталоцці, хоча й його многі причисляють ще до індивідуалістів, однак своєю теплою любов'ю до людей, переживав бід, особливо нижчих верств народу, і ліпшою системою виховання хотів удіяти загальний стан суспільства. Для того й умовлявся Песталоцці створити через виховання в одній якнайбільше чеснот соціальних»* [6, с.75].

Августин Волошин також розглядав життєдіяльність людини у тісному зв'язку з інтересами суспільства, народу, Батьківщини і був глибоко переконаний, що *«кожделе добре виховане повинно бути й соціальне, головну характеристику котрого можемо виразити словом altruizm-а, любові до ближнього»* [6, с.79], а основна мета його полягає в тому, щоб *«...ширити культуру, понести світло знання й хотіти доброго во все кути людського життя...»* [6, с.90]. Наголошуючи, що важливим чинником соціалізації людини є моральне виховання, зазначав: *«...моральну енергію треба вихователю закріпити в душі ученика й сділати його спосібним, щоб свої повинності до суспільства знав й хотів виконати...»* [6, с.79] І далі: *«Из чувства моральности складається характер соціального ідеала, до котрого має вихователь стремитися. Моральний ідеал залежить від релігійного й морального світогляду народу. В християнській вірі совершеннішим ідеалом являється сам Ісус Христос, котрий представляє собою признаки всіх чеснот (добродітелей) й так може послужити вихователям як найвище етизоване лице»* [6, с.84].

Такі світоглядні позиції та переконання Августин Волошин втілював у життя – у культурно-освітній, громадсько-політичній та релігійній діяльності. Під таким кутом зору підбирав і матеріали для читанок, які використовувались у шкільній практиці Закарпаття першої половини ХХ століття. Усвідомлюючи необхідність оновлення змісту та підвищення в навчальному процесі статусу гуманітарних дисциплін, Августин Волошин у «Методиці народно-шкільного навчання» зазначав: *«Література - це образ життя народу... Наглядно представляє психологічні й соціологічні правди. Цим наука літератури являється по правді фактичною етикою, практичною психологією й практичною соціологією. Письменник своїми шляхетними думками й моральним світоглядом найкраще виховує свій нарід. Більше моральних принципів черпаємо з*

⁹ /Л. В. Маляр, В. І. Староста // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». Науковий журнал: (голов. ред. – д. пед. н., проф. А. І. Кузьмінський). – Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – 2014. – Випуск 8 (301). – С. 30-36. ISSN 2076-586X.

добрих н'єс, як з абстрактних теорій...» [5, с.59]. Його методична настанова щодо роботи над літературним твором – це, насамперед, з'ясувати моральну, психологічну або соціальну думку твору.

Керуючись такими переконаннями, Августин Волошин на сторінках своїх читанок поміщає твори, які вирізняються глибоким виховним змістом. Зокрема, невеликі оповідання «Иванъ и сиротка», «Оленка и сирота» із «Азбуки карпато-руського и церковно-славянського чтенія» [1], підказують дитині норму поведінки в умовах соціальної нерівності, вчать її ділитися своїм добром із ближньою біднішою людиною, бути чуйною до чужого лиха.

Увазі читача укладач підручників пропонує також твори, які оспівують красоти природи і людську працю: «Коваль» І. Франка, «На сіножаті», «Позня осінь», «Весняний сон» С.Черкасенка, «До праці» Б.Грінченка, «Май» Б.Лепкого, «На полі весною» Панаса Мирного, «Щастя жизни» О.Духновича, «Вишиваєм» М.Підгірянки, наводяться і повчальні оповідання А.Волошина: «Свято праці», «Новий хліб», «Пекар», «Швець», «Поле», «Як сорочка в полі виросла», «Яке багатство дав Бог чоловіку» [3; 4] тощо. Ці твори допомагали дитині зрозуміти соціальну значущість праці як необхідного обов'язку і духовної потреби людини, формували почуття господарської відповідальності, бажання знайти працю за покликанням. Адже важливим завданням виховання, на думку Августина Волошина, є підготовка учня до такої праці, яка найбільше відповідає його здібностям і нахилам, бо саме тоді людина найкраще зуміє використати свою енергію для добра свого і суспільства [6, с.105]. У цьому зв'язку заслуговує на увагу вірш О. Духновича «Не ганьба робити», опублікований у «Малій читанці для II і III класів народних шкіл», в якому учень читав такі повчальні слова:

Не ганьба людям служити
И з свого труда жити...
...Но есть ганьба стид – лежати,
Лем од других вшитко ждати,
Лінитися, жебрати,
Од людей видерати [2, с.40].

У читанках наводиться також немало творів, які закликають учнів добросовісно виконувати своє соціально значиме завдання – вчитися. Для цього укладач публікує вірші Т. Шевченка «Учітеся», О. Павловича «Учися, моє дитя», Марійки Підгірянки «Нечесний школяр» тощо [3; 4].

До читанок Августин Волошин включив і багато творів, які укорінювали у свідомості учнів ідеї соціальної гармонії, людської і національної гідності, свободи, незалежності, виховували почуття любові до Батьківщини, до рідної мови, до свого народу, його культури і звичаїв. Реалізації такої мети сприяло вивчення творів «Доля й воля», «Зазив до братньої любови», «Тополя», «В неволі» Т.Шевченка, «Шевченкова могила» П.Чайченка, «Рідна мова» О.Олеся, «Рідне слово» О.Пчілки, «Рідна мова» С.Воробкевича, «Рідна стріха», «На святий вечір» Б. Лепкого, «Верховина», «То наш танець, наш козак» І.Воробкевича, «Народний гімн подкарпатских русинов» О.Духновича, «Любим свій рідний край», «Через доли та додому», «Каменярь» В.Гренджі-Донського, «Люблю тебе, рідний краю» Ю.Боршоша-Кум'ятського, «Зелена Верховина» Марійки Підгірянки, «Туда несесь душа моя» М.Божук, «Орел у неволі» Ф.Достоевського тощо [3; 4].

У своїх підручниках Августин Волошин проповідував ідеї слов'янської єдності, дружби народів, людської солідарності. Яскравим прикладом цього є його нариси «Родний язык» та «Славяне», в яких автор робить такі справедливі висновки: «...несчасна тота краина, где горожане (громадяни, авт.) не любляться, но в незгоде живут» [2, с.14], «...словяне заняли большу половину Європи. Развили они високу культуру и представляют велику силу, и если би порозумелися меж собою и держалися до купи,

тогда жодна людська сила не могла би их победити. Каждый русин має бути гордий на то, что принадлежит к великому роду славянских народов» [2, с.124].

Одним із визначальних принципів педагогічної концепції Августина Волошина був принцип народності. У підручнику «Педагогіка і дидактика для учительських семінарій» він наголошував: *«Народна школа лиш тоді буде справді народною, если работа учителя буде перенята народним духом. Школа должна развити в учениках любовь і одушевленность ко народному языку, ко народним интересам і народной культуре» [6, с.276].* Проаналізувавши змістове наповнення книг, дослідник І. Сенько зробив висновки, що вони були пройняті справжньою народністю й ідеєю соборності українських земель, активно впливали на формування національної свідомості школярів. Адже уже сам підхід до відбору авторів: Шевченко, Глібов, Руданський, Духнович, Гренджа-Донський, Воробкевич, Федькович, Франко – «формував в учнів тверде переконання, що це представники однієї русько-української культури» [11, с.88]. Августин Волошин був твердо переконаний, що у вихованні гуманності, формуванні національних та загальнолюдських цінностей підростаючого покоління велику роль відіграє особа вчителя-вихователя, його моральні якості та професійна підготовка. Педагог-просвітитель дбав про згуртування передового національно свідомого учительства краю. На II з'їзді Педагогічного товариства Підкарпатської Русі зазначав: *«Наше Товариство усилюєся служити интересам виховання нашої карпаторуської дитини... Своєю повинністю уважаєме: визволити дитину від всіх тих умов, серед котрих не міг би здорово розвинутися наш нинішній ідеал людини, і для того і хочеме переробити давню книжну школу на нову, діяльну, давню аристократичну на демократичну, школу формалізму на школу науково обосновану, на школу правди, на школу поправді практичну і руську» [6, с.36].*

Обіймаючи посаду директора Ужгородської учительської семінарії (1916-1938 рр.), Августин Волошин дбав про забезпечення шкіл краю висококваліфікованими кадрами, для яких професія педагога – це, насамперед, покликання душі. У праці «Учитель автомат і вчитель мистець: вступні уваги з особистої педагогіки» (1937) зазначав: *«...до вчительських семінарій най проситься не той, хто хоче заробити платню, але той, котрий почуває в собі покликання до вчителювання, хто має дар слова, виразної дикції, має інвенції, а передовсім той, кого любов тягне до школи, як вовка до ліса, хто любить дитину й почуває насолоду й над меншим поступом дитини» [6, с.50].*

У роки директорування Августина Волошина у стінах семінарії педагогічну освіту здобували не лише діти священників та багатіїв, але й ті діти, які походили з родин бідняків – селян, робітників, ремісників. Заклад надавав їм матеріальну підтримку, зокрема, забезпечував безкоштовне харчування [7, с.91]. Адже, на думку Августина Волошина, основним критерієм професійного відбору насамперед слід вважати наявність педагогічних здібностей: *«Особиста педагогіка у виховника вимагає не тільки здорового розуму та автоматичного додержування приписів, але передовсім нахилу до вчителювання. Тільки такий учитель буде розвивати природні здібності ученика, збуджувати високі почування до самостійного думання, до творчої чинності» [6, с.48].*

Дбаючи про високий рівень фахової підготовки майбутніх учителів, Августин Волошин підготував та видав ряд підручників: «Педагогіка і дидактика для учительських семінарій» (1923), «Педагогіка і дидактика» (1924; 1935), «Коротка історія педагогіки для учительських семінарій» (1923;1931), «О соціальному вихованню» (1924), «Педагогічна психологія» (1930; 1933), «Методика» (1932), «Дидактика» (1932; 1933), «Методика народно-шкільного навчання» (1935), «Педагогічна методологія» (Прага, 1943), за допомогою яких утверджував у свідомості семінаристів ідеї гуманістичної педагогіки.

Усвідомлюючи, що основну роль у формуванні та розвитку професійних якостей майбутніх учителів відіграє вивчення психолого-педагогічних дисциплін, Августин Волошин у своїх підручниках ґрунтовно висвітлює ключові питання цих наук, знання яких передбачено чинними програмами і сьогодні.

Особливості гуманістичного підходу Августина Волошина полягають у зосередженості на людині як найвищій цінності, у доброзичливому, чуйному ставленні до неї, у спрямованості на підтримку процесу індивідуального саморозвитку і

самовизначення дитини. У праці «О соціальнім вихованню» наголошував: *«Ключом ко дітинській душі, головним средством приобретения інтуїції є любов к ученику... Через серце маємо йти ко розуму – се головний принцип. Зимний, байдужий учитель не може бути добрим учителем, хоть би держався правил дидактичних якнайточніше»* [6, с.89]. У підручнику «Педагогіка та дидактика» серед найважливіших умов виховання молоді називає і таку: *«Учитель повинен прагнути до того, щоб набути любов та прихильність від своїх учеників. Для того мусить щиро сам любити їх»* [6, с.279]. Прогресивними були погляди Августина Волошина і щодо застосування методу покарання: *«Тілесна кара в школі не має місця, бо зменшує любов та пошану дітей до вчителя. Не треба думати, що за кожну помилку вже мусимо карати. Учні часто не зі злої волі, але з причин недостатчі сильної волі не виконують наших наказів. Ніяка кара не повинна нищити моральної гідності людини»* [6, с. 285-287].

Заслуговує на увагу педагога і праця Августина Волошина «Про брехливість дітей» (1935), у якій висвітлює важливі питання *«о причинах й родах брехливости; як навчають дітину брехати самі родичі; як розвивати правдомовність»* тощо [6, с.220 - 238]. Августин Волошин усвідомлював, що забезпечити гуманні взаємини між вихователем та вихованцем неможливо без врахування багатогранної природи дитини, і тому, опираючись на здобутки світової психологічної та педагогічної наук, у своїх працях розкриває особливості анатомо-фізіологічного та психічного розвитку дітей різних вікових категорій і вказує, як враховувати ці особливості у навчально-виховній роботі [6, с.93-96, 252-256]. З метою виявлення труднощів учнів у навчальній діяльності з'ясовує причини неувважності дітей, причини їх перевтоми, простежує особливості пізнавальних психічних процесів – уваги, відчуттів, сприймання, мислення, пам'яті, уяви [6, с.97, 103, 303-326], емоційно-вольової сфери та індивідуальні психічні особливості [6, с.328-344]. Підкреслював важливість дослідницької діяльності педагога: *«...кожний учитель експериментально най установить, что котра дітина яким способом учиться najlepiej. Треба дітям указати всі можливі способи, и най она собі вибирає найвідповідніший»* [6, с.104]. Цікавими і повчальними для сучасного педагога залишаються методичні рекомендації Августина Волошина щодо вивчення різних дисциплін, які подаються на сторінках «Педагогічної методології» [6, с.348-564].

Одне із найважливіших завдань педагога, на думку А.Волошина, полягає у з'ясуванні, *«які спосібности и наклонности має вихованець, и чтобы так міг направити його к такому занятию, якое найліпше відповідає єго вродженним и приобретенным наклонностям»* [6, с.90]. Педагог був переконаний, що щастя, добробут окремої людини і суспільства в цілому залежить насамперед від ставлення кожної особистості до своєї праці, а бажання добросовісно працювати з'являється, якщо вона усвідомлює, що саме в цій сфері може виявити свій хист і досягти бажаних результатів. Ознайомившись із особливостями систем шкільництва різних країн, обґрунтовує необхідність забезпечення альтернативних можливостей для одержання освіти відповідно до індивідуальних потреб та здібностей: *«Узнаним типічними талантовим чертам ученика має відповідати його образование. Соціальний інтерес треує, чтобы каждый талант добив відповідного собі образования и занятия... Уже и народна школа має приспособитися до занятий народа, т. е. в высших своїх классах має бити школою господарською, або ремесельською, або торговельною. А середня школа также во высших классах распадается на классический, природонауковый, технічний и пр. відділи»* [6, с.108].

Актуальними залишаються також думки Августина Волошина про взаємодію школи та родини у вихованні підростаючого покоління *«если и учитель, и родичі изследуют дітину, школа и родинний дом будут мати близші зв'язи и яснішою станесе перед ними індивідуальность дітини и конкретні задачі виховання»* [6, с.98]. У підручнику «Педагогіка і дидактика» зазначав, що *«учитель повинен переконати родичів про те, що він любить їх дітину і щиро старається про її поступ. Нехай послухає зауважень родичів, а в свою чергу мусить подати їм корисні поради щодо виховання дитини»* [6, с.250]. Педагогічна концепція Августина Волошина пронизана ідеями християнського

віровчення. У статті «Охорона дітей» (1911) наголошував: «Главное же то, чтобы мы не лишь телесно охороняли детей, но и душевно, т. е. не лиш от голода, студени, несчастья охороняймо дитину, но и от грѣха, научати ѣх вѣрі, молитвѣ, обряду, завести ѣх в духовну жизнь, учинити из них добрых християнов» [6, с.32].

У підручнику «Педагогіка і дидактика для учительських семінарій» помістив розділ «Релігійне життя і школа», у якому зазначає, що «учитель повинен шанувати релігію учеників і мати на увазі, що його повинністю є виховувати релігійно. Бо наука релігії дасть пізнання моральних правд, тут навчиться дитина, що є добродійство, що є гріх» [6, с.275]. Питанням вивчення релігії приділив велику увагу і на сторінках «Педагогічної методології» [6, с.404-435].

Як істинному гуманістові, Августину Волошину боліли всі біди суспільства, зокрема не залишався байдужим і до соціальної проблеми - алкоголізму та просив педагогів із великим співчуттям, розумінням ставитися до таких обездолених дітей і формувати у них негативне ставлення до алкоголю: «уважайте в школі на діти п'яниць, будьте к ним ліпшіі, як родителі їх, научіте, напоминайте таких дітей на то, як великій и губительный есть грѣх пьянство, какое опасное и нечистое мѣсто есть корчма, от котораго каждый богобойный християнин хоронитися должен!» [6, с.28].

Своєю гуманістичною спрямованістю – добротою, чуйністю, душевністю, толерантністю Августин Волошин завоював щирю любов вихованців-семінаристів, які називали його батьком. Як рідний батько, він турбувався і про сиріт та найбідніших дітей, побудувавши на власні кошти дитячий будинок (сиротинець) на 60 дітей-сиріт Верховини [7, с.90]. Таким чином, проведене дослідження показує, що педагогічні ідеї Августина Волошина є актуальними для сьогодення, оскільки вивчення та впровадження ідей його творів сприяє вихованню доброти, чесності, правдивості, толерантності, милосердя, почуття соціальної справедливості, поваги і любові до своїх батьків, роду та інших добродійностей, тобто сприяє гуманізації всього соціокультурного середовища.

Література

1. Волошин Августин. Азбука карпато-руського и церковно-славянського чтєния / А.Волошин. – Ужгород: Унію, 1921. – 104.
2. Волошин Августин. Мала читанка для II и III класи народних школ. – Ужгород: Унію, 1925. – 125 с.
3. Волошин Августин. Читанка для IV и V школьних роков народних школ. Часть II. / А.Волошин. – Ужгород: Школьная помощь, 1932. – 251 с.
4. Волошин Августин. Читанка для VI и VIII школьних роков народних школ. Часть III. / А.Волошин. – Ужгород: Виданя педагогічного товариства П.Руси, 1932. – 258 с.
5. Волошин Августин. Методика народного-шкільного навчання / А.Волошин. – Ужгород, 1935. – 113 с.
6. Волошин Августин. Педагогічні твори / Августин Волошин; Упоряд., вступ.ст. Маріанна Іванівна Кляп; Підгот. тексту, приміт. Д.М. Федаки; Редкол.: (голова) О.О. Гаваші. – Ужгород: Закарпаття, 2007. – 574 с.
7. Гомоннай В.В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX-XX ст.) / В.В. Гомоннай. – Ужгород: Закарпаття, 1992. – 290 с.
8. Гомоннай В., Росул В., Талапканич М. Школа та освіта Закарпаття / В.Гомоннай, В.Росул, М.Талапканич – Ужгород, 1997. – 248 с.
9. Кляп М.І. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність Августина Волошина в міжвоєнний період (1919-1939) / М.І.Кляп. – Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2001. – 149 с.
10. Мишанич О. Життя і творчість Августина Волошина / О. Мишанич. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. – 47 с.
11. Сенько І. Земля з іменем: Краєзнавчі студії / І. Сенько. – Ужгород: ВАТ «Патент». – 1998. – 160 с.

ПУБЛІЦИСТИКА

Моя читанка¹⁰

Те, що навчання рідній мові так безуспішно йде в народних школах, найбільшою мірою треба приписати тому, що немає в нас таких методичних підручників, за якими діти могли б легко вправлятися в рідному слові. Особливо ж відчувалася нестача однієї доброї читанки, яка б слугувала і для вправ у читанні, і для керівництва в інших потрібних школярам пізнаннях.

Цей недолік бажав я виправити, якщо скласти єдину читанку для нашої молоді, що навчається в народних школах.

Читанка ця вже готова, владою єпархії нашої схвалена, і невдовзі з'явиться.

У цій читанці намагався я вмістити все те, що для виховної і освітньої мети єдиної читанки було потрібно.

Бо з читанки не лише в читанні вправляється читач, але читання мусять складатися так, щоб із них мати душевну користь, щоб читання дало і виховання душі, тобто щоб прикрашало душу добрими намірами, рятівними думками.

По-перше, вважав я на духовно-моральне читання. В обсязі цього вмістив я тлумачення свят нашої церкви, головних обрядів, доброчесностей тощо.

Вміщені й казки, з яких походять красні повчання, і котрі дуже сприяють тому, щоб дитина полюбила читання. Таких казок є близько 40.

З географії та історії знайде читач у читанці опис країн світу, батьківщини, нашої підкарпатської окраїни та інше. Казки про походження мадярів, описи найславніших царів, як св. Стефана, Людовика Великого, під час царювання якого ввійшов і наш славний князь, Коріатович, Мафія Справедливого та ін.

Під заголовком «Із природи і життя» описані свійські тварини, пори року, найважливіші для господарства рослини та інші простіші пізнання про природу, далі є опис різних ремесел і способів життя.

Я намагався звернути увагу на чистому, тверезому, чесному житті та вказати сумні наслідки марнотратного, або лінивого, або легковажного життя. Запропоновані всякі поради і для того, як треба берегти здоров'я.

Серед текстів для читання є багато віршів, вибраних із кращих письменників руської писемності. Помістив я достатньо приказок і прислів'їв, які з одного боку є наукою життя, тобто іспитом, з іншого ж боку, дуже придатні до граматичного розбору. Для того я й зібрав їх відповідно до розвитку граматичних знань.

Додавленні ще й загадки, між якими є красиві загадкові вірші великого поета нашого, Духновича, а в кінці знаходяться найпотрібніші молитви й кілька красивих і коротких висловів із Священного Писання.

Коротко тут виклав я зміст моєї читанки. Я сподіваюся на те, що підручник цей можна буде з успіхом використовувати, що читанка моя полегшить роботу вчителів і учнів. Але успіх головним чином від того залежить, щоб шановні вчителі так старанно і добросовісно скористалися читаннями цієї моєї праці, як і я лише славу Бога, добро нашої церкви, нашого народу хотів принести складанням цього підручника!

1903

¹⁰ Волошин А.І. Педагогічні твори / Упорядкування М.І. Кляп. – Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття", 2007. – с. 25-27

Жіноче питання ¹¹

Перший наш жіночий з'їзд пригадає мені героїчну жінку, яку один із найславніших педагогів, Песталоцці,¹² в своїм творі "Линард і Гертруд" представляє в ролі жінки-героїні, яка своєю вищою, чуттєвою культурою спасла свою родину і ціле село.

Є то мати дітей, найліпша жінка в селі. Із вини мужа стоїть ціла родина перед небезпекою, що втратить прарідний ґрунт, і ціла родина попаде в останню біду, бо Линард не знає відречися від паленки.

Гертруда видить ситуацію і перечувствовала небезпеку до глибини серця. Коли приносить траву з луки, або коли доїть корови, все на то думає, що і луки, і корови, і стайню втратить, заберуть езекутори за довги мужа-п'яниці.

Коли ніхто не видить, гірко плаче мати над смутною долею своєї родини.

Раз перед Великоднем, коли муж до пізньої ночі не вернув додому із корчми, гризота її перемогла силу душі, і вона перед дітьми заплакала.

– Мамко, ти плачеш, – говорили діти і всі в'єдно плакали, коли Линард вступив до хати.

В цілім тілі потрясла ним та смутна картина.

– Боже, Ісусе, що це? – звідав. І героїчна жінка не зрадила його ні словом, вона хотіла спасти не лиш дітей і себе, але і нещасного мужа.

І спасла! І чим? Своїм серцем!

Може, Линард читав і знав більше, може, вмів кінчити тяжчу працю, але Гертруда була багатша в культурі серця, вона була героїнею любові.

От тут находимо і вирішення цілого жіночого питання, о яким так много писалося в минувших десятиках літ і пишеться ще і днесь.

Коли соціальні відносини примусили жінку самостійно працювати, вирвали її із родинного круга, вона мусила перебрати часть завдання мужчини.

Наслідком того була акція жіночої емансипації, яка заблудила до того абсурду, що для жінки почала требовати повне право мужчини.

Ферстер¹³, найславніший педагог нинішніх часів, ставиться проти того і для жінки требує апостольства вічно-жіночого, вищої культури чуттєвої.

По словам його, освіта – це не множество матеріалу знання, але мистецтво уміти розрізнити головне від побічного в житті, а характер – то сила волі, аби це пізнання довести до зазначення в житті.

От так може ся стати жінка і без свідоцтв вищих шкіл особю вище культурною і характернішою, если розвила в собі свою природну інтуїцію чуттєву, если сталася тим "ефективним полом", який може кермувати другим "активним полом".

Не в тому лежить правдива жіноча емансипація, щоб жінка просто перебрала працю на себе, або обов'язки мужчини; не то найважливіше, щоб жінка мішалася до політики!

Бо, як то Ферстер примічав, не в парламентах рішається доля культури. Там лиш змальовують то, що в глибинах народної душі давно вирішене. А на ту глибину народної душі має найсильніший вплив свідома жінка.

Той тихий вплив, ту духовну пропаганду жіночого серця зове Ферстер тою вищою палатою над парламентом мужеської піонірської праці, яка веде цілу культурну працю.

¹¹ ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ. З промови А. Волошина на першій жіночій конгресі дня 28. V. 1934 в Ужгороді. Вперше надруковано в газ. "Свобода". — Ужгород, 1934. — Ч. 21. — 31 травня. — С. 1.
<http://izbornyk.org.ua/volosh/volosh12.htm>

¹² Песталоцці Йоганн Генріх (1746—1827) — видатний швейцарський педагог, один з основоположників дидактики початкового навчання. Основну роль відводив вихованню.

¹³ Ферстер Фрідріх Вільгельм (1869—1966) — німецький філософ, педагог і громадсько-політичний діяч, професор Берлінського і Цюріхського університетів. Вивчав проблеми соціальної педагогії й етики, обґрунтовував виховання волі й характеру в школі

І питання нашого громадянства вирішується не в урядах, не в соймі, але у вашій палаті тихого впливу наших жінок на розвиток думок нашого народного, нашого культурного життя.

І я певний, що кожна свідома наша жінка своїм тихим впливом буде обороняти нашу народну правду, не дозволить, щоби чужа політика розбивала нас релігійно, мовно і класово; не дозволить, щоби агенти чужих інтересів ширили тут між нами дух безкультурної дикості більшовизму і зв'язаної з ним безбожності.

Свідомі жінки обороняють родину, як та Гертруда Песталоцці, проти всякої деморалізації і використання.

Не дозволить наша свідомі жінки, щоби агенти чужих держав ширили між нами ненависть проти тої держави, яка нам дарувала свободу.

Не дозволить, щоби дітей наших в школах мучили чужим словом, але буде вимагати повного права для нашої рідної української мови в школах і урядах.

Наша свідомі жінки будуть вимагати такі соціальні реформи, які можуть забезпечити мир і благобут між нашим народом.

Всюди, де жінки впливали на громадянську думку, прийнято найкращі закони для оборони проти п'янства, лихви, безморальності, проти розводів манжельських, для оборони молодших і слабших.

Вже із сказаного ясно є велика важність організацій жіночих, сила і значення освітлюючої праці і цього конгресу.

Для того із глибини серця тепло вітаю вас, дорогі сестри і бажаю вам, щоби цей ваш з'їзд був лиш початком вашої правдивої емансипації!

УЧИТЕЛЬ АВТОМАТ І ВЧИТЕЛЬ МИСТЕЦЬ ¹⁴

Вступні уваги з особистої педагогіки

Що є то особиста педагогіка? Вже сама назва показує на те, що той новий напрям педагогіки відноситься до особи, до особистих потреб виховання. А такі потреби можуть бути у виховника так, як у вихованця.

Коли над струнами клявіру пронесеться якийсь звук, тим самим звуком відповідають струни, які своїми дрижаннями видають той звук. Подібно тому потребує педагогіка у виховника уживання таких тонів, на які природно відповідає вихованець так, як то мета – ціль виховання вимагає.

Давніша педагогіка займалася більше лише об'єктивною стороною виховання, й та об'єктивна сторона лиш часом розширилася на ціле поле виховання. Я. А. Коменський в своїй «Великій дидактиці» служив головно одній цілі: утвердити науку латини. Реалісти (Lindner: Grundsätze der Erziehung) ту дидактичну ціль поширили й на реальні предмети. Пієтисти більше думали на релігійні предмети навчання.

Песталоцці перший перейшов з вузького поля дидактики на ширше поле виховання. Надмірна його любов до дитини вдаряє вже й по струнах індивідуальних прикмет виховника, але без докладного аналізу особи доброго виховника. Герbart виробив теорію виховання, особливо же теорію навчання, подав нам свої цінні формальні ступені, але зістався і він на стороні самого об'єкту виховання, самої матерії, яка має подаватися вихованцеві без глибшого розбирання самої особи вчителя й ученика і взаємних відносин тих двох чинників виховання й навчання.

Коли експериментальна педагогіка звернула увагу на досліджування типів і нахилів ученика, тоді почала педагогіка аналізувати й особистість самого виховника. Вже Niemaier, автор першої німецької систематичної педагогіки (за котрим написав і наш Духнович свою

¹⁴ <http://100krokov.info/2014/01/avhustyn-voloshyn-uchytel-avtomat-i-vchytel-mystets/>

“народну педагогіку”) сказав, що виховник не може зробити з чоловіка іншого, як до чого він своєю оригінальною природою є детермінований.

При тім, указує й на те, що ціль виховання перевищає природній круг чоловіка, бо в природі чоловіка, як істоти розумової, знаходяться не лише смислові потреби й спосібності, але й соціальні, народні, релігійні, ідеальні.

Детермінацію чоловіка своїми вродженими нахилами назвали вже й давні педагоги психофізичною диспозицією. Як, напр., ружа або канарейка має свій окремий тілесний організм, щоб могли сповнити завдання життя свого, так і чоловік родився з тими тілесними й душевними здібностями, якими може виконати завдання своє, якими може досягнути знання, щастя, добробут свій, своєї родини, свого народу і т. д.

Фізична здібність корениться в тілеснім організмі, а психічна в тих елементах почувань, розуміння й хотіння, які проявляються в душевних явищах. Але тілесний організм і душевні здібності не можна відокремити, бо вони представляють одну цілість людської природи.

Психо-фізичну диспозицію вже й Гербарт поділив на два елементи, й то елементи потреби й сили. Потреба проявляється в слабости, недостатках, а сила – в готовості до руху, до придбання, до праці; сила та своїм розвитком доповняє недостатки, покриває потреби. Оба елементи суб'єктивні, але у Гербарта відносяться ще лише до об'єктивних завдань, які знаходяться за межами особи й викликають розвиток їх. Хто дав чоловікові здібності, той може назначити й завдання, для яких має ужити свої здібності.

Гербарт Спенсер, автор теорії соціально-еволюційного виховання каже, що позаяк чоловік родиться в атмосфері сучасної культури і його психо-фізична диспозиція є результатом впливу культури на родичів і на саму одиницю, тому й одиниця носить на собі ознаки того впливу, як би вродилася в ту атмосферу і як носителька тої культури повинна віддати той дар громадянству, як робітник культури.

Так і приступає ще один елемент психо-фізичної диспозиції, і то елемент історичний, що впливає так на потребу, як і на силу одиниці; ступінь розвитку тих елементів проявляється в особистості чоловіка. Складається вона з фізичних і душевних сил одиниці, з темпераменту, з вроджених нахилів і звичаїв.

Вже Гербарт Спенсер поділив елементи особистості чоловіка на вроджені і придбані. Але напрям розвивання цих здібностей педагогіка давно управляла лише на основі об'єктивного погляду. Сам Гербарт в своїй загальній педагогіці, в часі керування першим завданням виховання уважає підчинення дитини волі учителя, без огляду на індивідуальність ученика.

Новіша педагогіка вже більше права признає самому індивідуму, і то так особі учителя, як і особі дитини. Той односторонній об'єктивний напрям давньої педагогіки й причинив, що праця учителя механізувалася, ставала шаблоною. Коли Гербарт виступив зі своїми формальними ступенями, критика особливо в тім побачила недоліки тої реформи, що в навчання вносить занадто багато шаблону, що з учителя робить автомата.

Та дискусія поволи підносила потреби суб'єктивного погляду і довела до глибшої аналізи й цієї сторони навчання, т. є. до аналізи індивідуальності учителя і взаємних відносин особи учителя й особистості учня. Педагоги, що виступали проти шаблонності Гербартової теорії, для учителя потребували більше вільності руху, більше самостійності, більше особовості. На кінець домовилися противники так, що до шаблону додано більш оживляючих елементів, впливаючих з індивідуальності учителя. Тим і піднесено працю вчителя на ступінь творчості, мистецтва.

Нині вже ясно стоїть перед нами, що учителем не може статися хоч хто, як, наприклад, ремісником може бути хоч хто, але ремісником-мистцем станеться тільки той, хто має в собі вроджені нахили до того мистецтва. Так і добрим учителем буде тільки той, що родиться з нахилами, потрібними до учительського мистецтва.

От то і є короткою характеристикою так названої особистої педагогіки, педагогіки, яка аналізує індивідуальність взагалі, а індивідуальність учителя зокрема. Перший педагог, що

психологічно аналізував індивідуальну сторону навчання, був др. Richard Seyfert, директор учительської семінарії в Дрездені, котрий в книзі “Die Unterrichtslektion, als didaktische Kunstform” (Leipzig 1905) доказує, що навчання – то мистецьке творення, й тому учитель повинен бути не тільки автоматичним виконавцем приписів шкільних, але творцем, артистом. Навчання, по думці Сейфєрта, це є мистецтво, і то мистецтво слова й мистецтво формування душі.

Головну вагу кладе на суб'єктивну сторону навчання, яка і має бути артистична, т. є. в ній має проявлятися творча сила інтуїції учителя, музика, ритм, мелодійність мови, настрої чуттєвий. Так і доповнив Сейфєрт методичні ступені Гербарт-Зиллер-Рейна цими мистецькими елементами. Метою виховання є у Сейфєрта “Dirchgeistigfe Percon-licheit” тобто “Одухотворена особність”. То значить: із смислових зображень довести до свідомого знання, до творчого думання, від смислової радості довести до духовної, мистецької насолоди, від смислового інстинкту до моральної волі, від егоїзму до любови ближнього, від примусовості до свободи, від детермінованості матеріальної до правдивої моральної самостійності.

Для того формальні ступені доповняє ще й викликанням настрою і чуттєвим переробленням нового матеріалу й так хоче довести до так названого “Untemchf impulse” імпульсів навчання, т. є. до таких речей, які примушують ученика думати, почувати, говорити й робити. Не мають то бути питання, які викликають тільки “механічну співпрацю”, але цілі круги предметів, які примушують ученика вглиблюватися до нового матеріалу, розумом і серцем питати, читати.

Не кожний учитель може викликати таку живу працю в душі ученика, тільки учитель-мистець. Проти того ставить учителя-ремісника, який як автомат переходить по ступеням шаблону навчання, питає, роз'яснює, пише без інвенції і без того, щоб ученика захопили його слова й почування.

Ще сильніше виразив і розвив суб'єктивну сторону навчання Ернєст Лінде в своїй книзі “Perconlicheitspadagogik” (Leipzig verlag von Richard Richfer, 1898) і в інших своїх книгах і брошурах. Лінде виступає проти “Mefhoden Glaubigkeit”, т. є, проти того, щоб формальним ступеням придавали педагоги великої вартості, бо, як пише, “метод не може подати всього того, чого чекають від нього, ні один навчальний матеріал не здобуде виховуючої сили самим рецептом, формальним опрацюванням, але таку силу може додати тільки оживлення того матеріалу в душі учителя, відродження того матеріалу в настрої учителя, й то може зробити до певної міри злишнім “методичне розроблення”.

Так і став Лінде засновником особистої педагогіки, яку він розуміє не так, щоб відкидав формальні ступені, але так, як сам пише, що формальні ступені треба правильно оцінити, як середник, який полегшує успішний вплив особи учителя в навчання.

Особиста педагогіка у виховника вимагає не тільки здорового розуму та автоматичного додержування приписів, але передовсім нахилу до вчителювання, який проявляється в ясних і виразних рисах. Тільки такий учитель буде розвивати природні здібності ученика, збуджувати високі почування до самостійного думання, до творчої чинності. Тільки вчитель-мистець може так сугестивно впливати на ученика, щоб в нім витворилася ініціатива й пружина до праці.

Особиста педагогіка зреформувала й погляди на навчальний план поодиноких шкіл в тім напрямі, щоби відповідав процесові розвитку дитини, щоби в школі витворив атмосферу охочої діяльності. Особиста педагогіка виступає особливо проти одностороннього розвивання розуму, й такого вчителя, що вчить, тільки знання передає, уважає автоматом, ремісником, а того вчителя, що виховує і характер, називає артистом.

Але знову не треба думати, що хто має в собі покликання до вчительського мистецтва, той уже не має себе удосконалювати. Як усякі мистецькі здібності, так і здібність учителювання треба розвивати, удосконалювати. Учитель має бути вченим, тактовним і освіченим чоловіком, який знає історію розвитку свого заняття, знається в теоріях

філософських і етичних. Що до авторитету вчителя і слухняності ученика, особиста педагогіка змагається скоротити час такої строгої підчиненості ученика.

Більшу увагу кладе на чуттєву сторону виховання, ніж на розумову. А волю хоче розвивати не сухими, абстрактними, моральними тезами, законами, але переживанням, власними досвідами самих учеників. Тому сильно підпирає так зв. «трудова школа», т. є. «школу праці», яка будує на власній праці, на переживаннях учеників. А праця розуміється тут не лише фізична, але й розумова.

Потрібно, щоб діти не сиділи пасивно, непорушно в школі, як омертвілі, що ледве чекають голосу дзвінка, але, щоб проявляли своє зацікавлення, щоби в школі панував живий обмін думок. А до того, по словам Русової, у вчителя знаходиться “золотий ключ”, що відчиняє вхід до серця, до глибини ученика. Кожне його щире, гаряче проведення хоч якої науки “будуть приймати ученики з захопленням, немов пророцтво, але для цього він мусить бути не ремісником, фахівцем математики чи історії, а живою людиною, особою, що в своїй душі переживає те знання, яке дає дітям”.

Особиста педагогіка осуджує школу, яка подає лиш енциклопедичне знання, яка випускає людей лише поверхово культурних. Лише таке знання зростається з дитиною і стає органічно її придбанням, яке було підперте чуттєво і його дитина прийняла всім своїм єством. Але тут знову каже Лінде про сентименталізм. Ні, він уважає розум таким даром Божим, який треба якнайкраще розвивати, бо розум має бути паном над почуттям. Де школа підпадає хвиловому настрою дитини, де часто доходить до сваволі учеників, там учитель не вмів запанувати над нижчими, смисловими інстинктами і нахилами своїх учеників.

Особисте виховання признає найвищу вартість особі, але для особи вищої, яка вміє панувати над собою, над своїми душевними слабостями.

І який має бути вчитель по теорії особистої педагогіки?

Лінде в своїй книзі подає от такі риси, якими має бути обдарований учитель: передовсім повинен мати теплоту серця, ревність у своїй праці і любов до учеників; оригінальність, ініціативу, інтуїцію, геніальність, яка єсть загальною прикметою кожного мистця, чи маляря, чи поета, чи музиканта; інтуїція вчителя має відноситися до того, щоб він умів заглибитись в думки, бажання ученика, читати з його виразу лица, з його слів; продуктивність творчості нових поглядів, твердість, послідовність в своїх поглядах.

Природа дарує нам лише перші початки цих критеріїв, лише нахил до вчительської праці, що її називаємо покликанням, але й такий, Богом до школи покликаний учитель має риси розвивати самовихованням. До тої праці над собою жене нас усіх, особливо любов до того заняття, яке ми собі вибрали, щоби сповняти свої громадські обов'язки.

Від успіхів нашої вчительської праці залежить, яку пошану проявляє супроти нашого заняття саме громадянство. Успіх вчительської праці залежить передовсім від особистої здібності вчителя, але залежить і від особи учня.

Питанням особистих нахилів ученика найбільше займався М. Ернест, котрий в своїй книзі “*Ökonomie und Technik des Lernens*” під економією і технікою навчання розуміє таку методи, яка найскорше і з уживанням найменшої енергії осягає мету науки: тривале або дочасне закріплення до пам'яті, і коли способи тої методи змагався дослідити експериментами, передовсім установив різниці типів пам'яті, потім експериментами випробував різні способи запам'ятовування, потребував, щоб учитель познайомив учеників з різними способами навчання і ученики самі вибирали собі спосіб, який їх типові найбільше відповідає.

Так між іншими сказав, що глобальний спосіб навчання є господарніший, ніж фракційний. Ближче підходить до розуміння важливості індивідуальних здібностей учителя W. A. Lay в книзі “*Experimentelle Didaktik, Ihre Grundlegung mit besonderer Rückticht auf Muskelsim, Wille und I. 1905*”, вказує особливо на важливість моторних елементів методи; він

виходить з того, що кожна розумова праця, по суті, є рухом, значить моторним явищем. Так у кожнім зображенні є моторні елементи, які придають йому життя, приведуть до руху, а що пружиною того руху є з одної сторони нахил ученика, а головню мистецька здібність учителя.

Так з'являється у дзеркалі особистої педагогіки мистецька здібність учителя зі здібністю до творчої праці ученика. Коли вчитель-мистець уміє вдарити на струни мистецького нахилу ученика, з того виходить максимум успіху навчання й виховання.

Тут пригадую я собі часи, коли наші сільські школи стояли під впливом чужої культури, під доглядом політично проти нас настроєних мадярських шкільних інспекторів. О, як тяжко було щирою українцеві сповняти свої вчительські обов'язки в селі чисто українським, коли є українські учні (таблиці скривав учитель за скринєю), коли материнська мова була предметом науки лише поза одобренням.

Як виглядали тоді школи, як мізерно були зняряджені, яка була платня вчителя аж до нинішніх часів. І супроти всього того наше вчительство взагалі сповнило свій обов'язок, і наслідком тої щирої праці є те, що нині існує Підкарпатська Русь, бо коли б були наші вкраїнські вчителі не захоронили азбуку й українське слово, мадяризація працювала б була скоршим темпом і не зосталось би було й сліду наших потомків.

Може, хтось скаже, що ті наші вчителі виходили з меншим образованием, бо з народної школи прямо переходили в 2-3 річну вчительську семінарію. Та що ж дало нашим учителям тої сугестивної сили, яка і в тих змадяризованих школах, в тих двох годинах тижнево «обрядового язика» вміли заскіпити в душу учнів любов до рідної мови і знання азбуки?

От тут й проявляється практична вартість теорії особистої педагогіки, яка так високо цінить чуттєву, моральну сторону виховання. Не наше знання, не наші слова впливають на душу ученика, але ті *imponderabili* (невагомі – італ.), які в'яжуть нашу особу до особи вченика, які вченика як воздух обнимають дома, в школі, на вулиці й питають душу його сильніше, як зображення самої науки.

Тому і вручає особиста педагогіка витворення чимближчих, чимприємніших і тепліших відносин між учнем та вчителем. А в тих відносинах використає вчитель зв'язки родинні, релігійні, національні, нагоди свят, важніші події родинного й публічного життя. А тому й осуджує особиста педагогіка школи безбарвні й то безбарвні національно, безбарвні релігійно, школи студеного розвивання розуму.

Тож якою має бути наша школа в зеркалі особистої педагогіки? Такою, яка може користатися чуттєвими, релігійно-моральними переживаннями для розвивання характеру учня. Тому й повинна бути наша школа релігійно-морально настроєна; по можливості до одної класи приділити учеників одного віросповідання й дати туди вчителя тої релігії (Голандська система).

Повинна бути наша школа щиро народною інституцією, яка розвиває народну свідомість, яка направляє учеників до витворення щирої охоти до самостійної громадської праці й самопосягати.

Повинна бути наша школа школою праці, яка заскіпляє знання з поміччю моторних елементів, оживленням, переживанням мертвих, сухих зображень. Повинна бути наша школа місцем мистецької творчості. Наша школа потребує особливо учителів-артистів, які не за щоденний хліб, але з любови до своєї праці посвятилися своєму покликанню.

Як артист на сцені тільки тоді грає успішно, коли до виступу вложить цілу свою індивідуальність і коли та індивідуальність насичена мистецькими нахилами і здібностями, так і наш учитель до школи має вносити всю самопосягату, без такої вчительської індивідуальності є лиш автоматом або ремісником, який виконує функції, приписані навчальним планом і шкільними розпорядками, але не творить, не образує душі учеників своїх. Тому є так важна селекція доросту вчительського.

На жаль, нинішні способи вибору не відповідають ще вимогам особистої педагогіки. Свідомства з горожанських і середніх шкіл не виказують ноти з вчительської здібності, сам

поступ в науках ще не подає інформації директорам учительських семінарій щодо мистецького нахилу будучого кандидата.

Мало би то розширитися в нашій громадянстві так, що до вчительських семінарій найпроситься не той, хто хоче заробити платню, але той, котрий почуває в собі покликання до вчителювання, хто має дар слова, виразної дикції, має інвенції, а передовсім той, кого любов тягне до школи, як вовка до лісу, хто любить дитину й почуває насолоду й над найменшим поступом дитини.

<http://100krokviv.iHfo/2014/01/avhuctyH-volochyH-uchytel-avtomat-i-vchytel-mycetetc/>

ПРО БРЕХЛИВІСТЬ ДІТЕЙ¹⁵

1. Вступне слово

Один англійський учений сказав, що правда – то така звірина, яку много людей гонить, але дуже мало хто її здогонить. Тому є так много непорозумінь і сварок в громадському життю.

Бо правдомовність є найважливішим услів'єм щасливості одиниці в громадському життю. Чим більш поширена правдомовність, тим певніше стоїть оборона честі і маєтку горожан. Чим більшу вартість має в товаристві дане слово, тим вище стоїть там людська гідність, моральність і взаємне довір'я.

Драми щоденного життя найчастіше спричинені брехнею, легкомисленною або користолоубивою клеветою.

Всі релігійні розколи, національні та класові боротьби походять з упадку честовання правди.

А днесь поширюється брехня не тільки злим оточенням, як то було давно, але ще й газетами, книгами, кіном, радіом і т. д.

Тому росте так небезпечно число молодих злочинців, особливо там, де моральне виховання занедбане або неприродне.

Але як довести до глибшого порозуміння і поширення правдомовності?

Є то, по словам Ферстера, ділом характеру. Бо «суть характеру лежить в єдності чоловіка з самим собою, а де говоримо слова, що стоять у спротиві з внутрішнім нашим буттям, там ся наша єдність паде і тягне за собою другу погібиль». Брехня несе з собою заколот цілого душевного життя. Хто говорить неправду, буде старатися оправдати себе і так втягається до дальших брехонь і доходить до «хоробливого крутіства».

Тому правдомовність є найважливішою прикметою характеру.

Злочин брехні часто не проявляється так явно і матеріально, як другі злочини, напр. злодійство, убійство і т. д., і тому карний закон не карає так брехача, як пр. злодія, хотя й брехач много раз більше шкоди наробить, як злодій. Тому боротьба проти брехні тяжша, одказана на силу внутрішньої диспозиції, на силу характеру.

Данте в своїм «пеклі» пізнає всіх, що там покутують, тільки брехунів ні, бо сі не мають взагалі лиця, вони є нічим, у них брехня вбила їх особове життя.

Із того ясно, що громадянство може оборонятися супроти брехонь тільки через виховання характеру, або як Ферстер каже: «культурою особовости».

До сего потрібно нам пізнати суть брехні, її психологічні причини й роди і способи розвивання правдомовності.

О тих питаннях хочу поговорити по можности в конкретних случаях, в сій моїй брошурі.

2. Як навчають дитину брехати самі родичі?

З брехливістю дітей занималися педагоги вже в давних часах. Находимо статті вже в перших педагогіках, в котрих автори указують на важність правдомовності, пізніше вже й

¹⁵ Августин Волошин. Про брехливість дітей / Ужгород. Друкарня "Свобода". 1935. – 36 с.

на причини брехливості, дають поради, як мають родичі й учителі поступати супроти брехливих дітей.

Вже глибше розбирали от се питання філантропи, бажаючи *попередити* зло, а не чекати, доки брехня вкорениться. Вони пропонують вести виховання так, щоб й не могла повстати в дитині брехливість.

Тій цілі служать особливо книги німецького педагога Кристіяна *Салцманна* (1744-1811) «Книжочка рака», «Книжочка мурашок», «Мудрий Себастьян» і др.

В сих книгах подає він конкретні випадки розумного і нерозумного виховання. В «Книжочці рака» подає більше таких коротеньких оповідань, якими доказує, що часто самі родичі навчають дітей говорити неправду своєю нерозумною строгістю або злим прикладом.

От за ним подам один такий випадок.

«Не карай дитину, коли правду говорить».

Федорцьо, імаючи мухи, так далеко махнув рукою, що звалив склянку батька з стола і вона на землі розбилася. Дитина настрашилася, але думає: найліпше буде повісти правду, і біжить, накінець найде батька в загороді і стане перепрошувати:

1. Тату, тату, не гнівайся на мене, хотів іміти муху і розбив твою склянку.

2. Що? Склянку?

3. Таж дорогий няньку, айбо не хотів!

4. Дам я тобі склянку, так, що не забудеш!

5. О, тату! Ти хочеш мене бити, приготуєш прут, прошу тебе, доки живу, не буду....

6. Безбожна дитино...

7. Та по правді наб'єш..., на смерть заб'єш мене... О рука,... ніколи більше, няньку...

В другім випадку Федорцьо перелистовував книжку, незаметно виховзла книжка з рук, він схватив за книжку і вирвав один лист з неї.

Перелякався, але скоро всунув лист на місто, запер книжку і поклав її туди, де лежала.

У два дні глядає батько щось в книжці і найшов там подертий лист. Зараз звідає Федорця, чи не знає, хто подер лист. Федорцьо признався, але додав і те, як то сталося і просив, щоб йому батько відпустив.

Але все те не допомогло. Федорцьо дістав своє так, як коли розбив склянку.

Як потім побачив, що батько не радо слухає правду, поволі відвик від правдомовности.

Коли провинився проти чогось, ніколи не признався, затаїв або навалив діло на когось другого.

Часто розбив склянки, горшки, але умів так виговоритися, що кару обійшов.

То вітер вдарив вікном і вибив шибу, то кітка звалила горня.

Одного разу перевернув судину з мастю і зілляв свій плащик. Нікому ні слова не сказав, повісив його на вішак і другого дня, взявши на себе плащика, з великим криком побіг до вітця і став скаржитися:

8. Тату, тату, диви, яку мені шкоду хтось наробив!

9. Не ти сам того зробив? – звідає батько. Але Федорцьо на те:

10. Я? Та як би я нищив собі одежу?...

Так викрутився Федорцьо із всіх своїх провин. Єсли брехав, гріхи його зісталися без кари. Єсли правду говорив, набили його! Та чи він був причиною того, що відважився і привик брехати? - звідає Салцманн.

А кілька раз навчає батько або мамка своїх дітей говорити неправду злим прикладом?

Перед дітьми наплетуть всякої всячини про сусідів, про знайомих, осуджують, прозивають їх, а коли загостить до них от так перед дитиною очернений знакомий, витають його, як милого, високоповажаного, заслуженого, доброго чоловіка. Дитина дивиться на неправдиву радість матери, прислухується нещирим похвалам і з кожним таким случаем утрачає в собі частину честовання правди.

Або кілька раз телефонують родичі щось іншого, як що говорили між собою перед дитиною?

Кілько брехонь приносять щодня новинки!

А що ж подають фільми! Хитрости злодіїв, брехні свідків, крутійства обвинених і т. д.

Самі родичі розвивають в дитині головну причину брехливості, то є *егоїзм*, коли із занадто змислової любови до неї закривають її хиби й провини, вихвалюють її без заслуги, пестять її, сповняють всякі і непотрібні бажання дитини.

Хто від таких нагод не варує дитину, сам її навчає брехати.

Першою повинністю родичів і взагалі вихователів, щодо розвитку правдомовності, є варувати дітей від злого прикладу, своєю нерозумною строгістю не викликати в дитині страху, ведучого до брехні, або розпещуванням не розвивати егоїзму, сеї найчастішої причини брехні.

3. О причинах і родах брехливості у дітей

Педагоги XIX століття не вдовольнилися тільки практичними порадами для розвивання правдомовності, але розглядали вже й причини брехливості дітей. В педагогіках минулого століття вичислюються такі важніші причини:

- 1) злі приклади,
- 2) вплив злих казок,
- 3) прояви хворої фантазії,
- 4) недостаток морального виховання.

Проти всіх вручали подавати дитині почуття любови до правди, осудили деспотизм виховання, жадали, щоб учитель зискав собі любов і довір'я учеників; проти брехливих зі злости предписувати ostrу дисципліну і взагалі релігійно-морального виховання.

Всі ці постанови педагогів опиралися тільки на поодинокі випадки, але певних, психологічних експериментів підпертих правил чисто теоретична педагогіка минулого століття ще не мала. Так і науково установлений поділ причин і родів брехливості приніс нам педагогіка нова, то є: експериментальна, котра і поставила діло виховання до правдомовності на базу певних законів соціологічних, бо доставила нам много важних дат, зібраних експериментами над тисячами дітей.

Висліджуванням брехливості дітей найобширніше занималися Ерн. Мейман (німець) і Ст. Галл (Хол, американець).

Мейман своїми експериментами доказав (тот важний факт), що брехливість у дитини вже тоді проявляється, коли ще вона не має ніякої свідомости о повинностях до правдомовності, значить, що є брехливість, яка *не є* ще моральною (чертою) рисою.

Тим є доказано, що нахил до брехливості менш-більш є вже вродженою слабкістю людської зіпсутої душі і проти неї скоро має початися праця виховання.

От сей вроджений нахил до брехливості розвивається або притупляється різними впливами.

Мейман і його наслідувачі із своїх експериментів постановили от такі причини брехливості:

1. *Суггесція. Дитина наслідує других, говорить наївно, щоб подобатися дорослим. Коли дитині раз вдалося викликати радість або похвалу у дорослих, то повторяє, коли воно їй противиться правді. Дитина все більш підлягає суггесції, як дорослий. От напр. Мейман, указуючи дітям малюнки, піддавав їм неправдиві питання, і одна часть дітей піддається суггесції і дає брехливі відповіді про те, що представляє малюнок.*

Суггестивильність дитини зависить від вразливости, від слабости інтелекту, слабости волі і т. д.

2. *Хвилевий настрій. Коли дитина говорить неправду зі страху, з зависти або з користоловства і подібних, в тих випадках причиною брехні є хвилевий настрій.*

3. *Інстинкт боротьби є причиною брехні, в тих випадках, коли викликаються бажанням перемогти противника.*

4. *Дика фантазія є причиною брехні у дітей нервозних, залишених, під впливом злої лектури. Діти вигадують фантастичні неправди, які найчастіше мають якийсь реальний*

початок, але (до того) додають свої видумані брехні. Декотра дитина вигадує і такі річи, що не мають жодної правдивої основи. Така брехня стаєся найчастіше з наміром обдурення, або й без того.

5. *Патологічною брехнею* зове Мейман брехню дітей абнормальних. Абнормальність може відноситися до фантазії або до моральної чутливості.

Коли причиною брехні є інстинкт або абнормальність, таку причину придушити цілковито не можна. Але можна її підчинити інтелекту і волі, можна перепиняти моральними законами.

Бельгійський педагог Декролі допорунав ручну працю, як найспосібніше средство для облагородження інстинкту і для притуплення абнормальности.

Проти других причин допорунає Мейман передовсім те, щоб дитина була *оборонена від шкідливих впливів*, а потім, щоб вихователъ розвивав в дитині *дисциплінованість* в бесіді, в забаві, при обіді і т. д. так, щоб виробилася в дитині *любов до порядку*.

Хай приучеся дитина до того, щоб *не принимала за правду* нічого без достаточної причини і щоб привикла *вірно подавати* все, що виділа, або чула.

Без такого виховання розвинеся вроджений нахил брехливості і доходить часто до перекручування докладів (псевдологія, фантастика).

У дитини фантазія дуже буйна, і вона без відповідного виховання причинить много шкоди в моральности дитини.

Мейман робив много експериментів з дітьми відносно того, як передають вони вістку одна другій, третій і т. д. і доказав, що цілком вірного свідка між дітьми нема і чим дальше стоїть свідок від автора вісти або факту і чим пізніше жадаєся свідоцтво, тим більші зміни вносить дитина в своє свідоцтво.

4. Брехливість у дітей і в старших

Славний французький педагог Алфред Бінет також займався питанням брехливості дітей, робив много експериментів і зокрема висвітлював *інтелектуальну сторону діла*.

Своїми експериментами доказав, що брехливість найчастіше є *наслідком впливу фантазії на пам'ять*, а результат того впливу зависить від сили пам'яті і живості фантазії. Як неоднака є пам'ять і фантазія у дітей і дорослих, так і між брехливістю дітей і дорослих є великі різниці.

Біне в своїй книзі «Психологія шкільної дитини» подає от такий експеримент.

Прочитано в школі вістку: позавчєра арештовано вночі Х. У. за порушення спокою і т. д. і приказано дітям переписати з пам'яті сю вістку.

Провіривши всі концепти дітей, зконстатовав, що між учениками були й такі, які подали цілком видумані обставини. Один додав, що арештований був по-панськи одітий, другий, що то сталося при домі числа 20, – хоч о тих додатках не було сказано їм ані слова.

При другім експерименті Біне оповів одній дитині якусь подійку. Вона мала дослівно сказати се другій, ся знов третій, четвертій і т. д. Все то сталося перед учителем, котрий напминав кожну дитину, щоб вірно переповіла те, що чула і не дозволяв, щоб експеримент стався смішним, як то є при подібних забавах, коли кожний з видуманими змінами і додатками має передати те, що чув.

Кожний ученик, як докінчив своє оповідання, в другій кімнаті списав те, що там говорив.

Тим експериментом доказав Біне, що майже ані одна дитина не репродукувала цілковито вірно те, що чула. Кожна додала щось з своєї фантазії, і він з того заключає, що *фантазія зфальсифікує працю пам'яті*.

Все те, по дослідах Біне, на більшій части стаєся *не з наміром брехання*, але так, що дитина вірує в правдивості того, що сказала. Бо фантазія в дитині працює вже при слуханню оповідання і потім репродукує вона все в'єдно: *і чує, і фантазією додане*.

Дитина пам'ятає не так на слова учителя, але на образи, витворені спільно вражінням оповідання і фантазією.

Подає він ще й інші експерименти. Напр. указав дітям твердий білий папір, на котрім було приліплено 5–6 менших образів. На те дивилися діти за 20 секунд, а потім мали відповідати на питання, що виділи. З відповідей постановив Біне, що більша часть дітей вірно подала, які там були образи, але знайшлися й такі, що або *забули щось* і тому не подали вірно те, що виділи, або *додали щось*, чого не виділи або *перемінили* те, що виділи. Сі зміни відносилися до барв, чисел і форми образів. Знайшлася і така дитина, що говорила о таких образах, яких їм не було указовано, сама *видумала*.

При сих експериментах праця пам'яти перемінювала вражіння, барву або форму образа перекинула на другий і так повстали нові, видумані образи.

З того Біне заключає факт, що внаслідок живішої, некритичної і буйної фантазії, у *дітей є більша наклонність до брехливости, як у дорослих*, але при тім брехливість дитини більш фантастична і уперта, як у дорослих, і більше є у дітей брехонь несвідомих, як свідомих.

Для анкети про брехню розіслав Біне слідує питання: (подає Русова в книзі «Теорія Педагогіки», 1924)

- 1) прослідкувати, чи свідомо, чи несвідомо дитина бреше;
- 2) чи бреше з якоюсь корисною метою або ціллю самоохорони;
- 3) чи бреше з альтруїзму, (для охорони товариша і под.);
- 4) чи бреше за браком пам'яти. Звідати дитину, що вона бачила день, два тому, тиждень;
- 5) чи бреше через занадто жваву уяву. Завдавати дитині такі питання, що ви певно знаєте, що дитина мусить брехати, вигадувати;
- 6) самообдурювання (намаже собі лице і визнає себе за коминаря).

На основі тої анкети і своїх експериментів Біне подає мотиви брехливости:

1. в силі фантазії,
2. в бажанні дитини видіти новості, говорити новості,
3. в наклонности дитини до самохвальби;
4. в слабости уваги,
5. в творенні нових образів без достаточного нагляду,
6. в слабости волі проти сеї праці фантазії,
7. в егоїстичних емоціях,
8. в сугестивности.

Фантазія впливає на працю пам'яти і в дорослих. Але тут пам'ять більш підлягає контролю інтелекту і моральних засад. Тому брехня дорослих є більш започитальна, як у дітей.

Як Біне твердить, абсолютно вірного свідка не є і між дорослими. На се звертає увагу і криміналістика, яка руководиться принципом, що усні свідoctва, особливо о ділах лиш переказаних свідкови, не мають брати абсолютними доказами, але мають доповнятися іншими річевими доказами. Однак перекучування дорослих свідків походять більш з мотивів моральних, як з впливу фантазії на роботу пам'яти.

5. Роди брехливості

Найбільше експериментів відносно брехливости дітей робив Stanley Hall, американський психолог і педагог. Родився р.1846.II.1. в Achfield-i (Massachusetts). Батько його був заможним фермером, преже учителем, мати учителька. Університет кінчив в Нью-Йорку, де спершу слухав богословські науки, а потім віддався філософічним студіям. Р. 1868 перейшов до Європи і в Берліні слухав філософські виклади. Р. 1872–76. проф. в Антіохі (Огайо), 1876 в Камбріджі. Р. 1878. як 32-річний, знову учиться в Німеччині, і тут за 5 років студював в психологічних лабораторіях. В Лейпцигу обширно познакомився з німецькою педагогічною наукою. Коли р. 1881 вернувся до Америки, в Бостоні держав педагогічні лекції і вони принесли йому таку славу, що запросили його на катедру професора психології

і педагогіки до Балтімора на університет Йов. Гопкінс. Тут він основав першу психологічну лабораторію Америки. Коли р. 1887. в Worcester-і заосновав Кларк університет, за першого ректора вибрали Ст. Голла. Сей університет виховує найліпших професорів, і тепер більшість катедр педагогічних є в руках учеників Голла.

Найславніші його твори: «Adolescence» (Молодь) і «Educational problems» (Питання виховання).

В книзі «Молодь» обширно займається питанням психології і педагогіки дитинських брехонь.

Він звідає, чи поправді *бреше* (вмисно неправду говорить) дитина, коли якесь твердження її не відповідає правді? Чи мусить оно так бути? Яка різниця є між нормальною і психологічною брехнею? Як поводитися з всякими родами брехливих дітей?

Передовсім розбирає дефініцію правди, на основі законів Descartes-a. Потім відзивається на Дрбал-а, котрий твердить, що чоловік перше почує правду і того почування жене його до знання (пізнання правди). Любов до правди є головним джерелом знання.

Потім займається тою моральною засадою, що всі добродійства основуються на правді, і всі гріхи на брехні. Значить, лиш одно добродійство є: правда, і лиш один гріх: брехня.

З того виходить, що правда або брехня є головним критерієм морального учинку. Кожний учинок до тої міри є гріхом, на скільки брехні має в собі. Таким способом, правдомовність є основою громадянського життя. Біне змагався висвітлити брехню працею фантазії, а Наторп правдомовність уважає добродійством розуму, але Голл і його наслідувачі до ролі розуму додають і *чинність волі*.

Голл науково і практично хотів аналізувати питання дитинських брехонь, і тому року 1888 почав проводити експерименти, в котрих помагали йому чотири образовані і досвідчені учительки.

Вони зібрали відповіді 300 дітей 12–14 річних на систематично зложені питання. Вибрали собі дітей пересічних спосібностей.

Ті одповіді Голл згрупував і дійшов до таких постанов.

Передовсім констатовав, що кожна дитина має в собі якусь міру почування і бажання правди. Суть і такі, котрі *занадто строго* придержуються правди, котрі вже і найменші відхилення від буквальної правди уважають великим гріхом, котрі не знають жодного переходу між чорним і білим. Таких із 300 дітей було лиш 12. Тих уважає Голл абнормальними по стороні правдолюбства і хвороту їх зове *псевдофобією*, страхом перед брехнею. Із таких типів виростуть люде клопотливі, мелочні, скрупуланти, що чіпаються до слів, не довіряють нікому.

Много більше є дітей брехливих. Роди брехонь згрупував Голл так, по його постановах у дітей є брехня:

1. героїчна,
2. партійна,
3. егоїстична,
4. фантастична і
5. патологічна.

6. Героїчна брехня

Коли дитина бреше в інтересі оборони товаришів, Голл називає брехню її *героїчною*. Кожна дитина високо поважає смілого хлопця, котрий прийме на себе провину своїх слабших товаришів, або тоту дівчину, котра знає, що любить її мати або учителька і тому признається до такого злого учинку, який зробила товаришка, яка не є в ласці учительки і яка не знає так прилицьоватися.

Такі брехні дуже часто трапляються, і діти їх оправдують, легко ізвиняють таких.

Коли одна учителька в школі, ученики котрої були 12–14 річні, говорила о французькій революції і представила дівчину, що в часах комунізму була засуджена на смерть, і коли

вели її на місто виконання присуду смерті і стрітилася з своїм нареченим, затаїла знакомство своє з ним, щоби не пошкодити нареченому, учениці високо цінили геройство тої дівчини і учителька не могла їм доказати, що вчинок дівчини був брехнею.

В случаї такої героїчної брехні учитель повинен довести до порозуміння, що повинність говорити правду є абсолютною і не може оправдуватися брехня ні симпатією, ні іншими поглядами.

Голл також не одобряє то, що лікар часто говорить хворому або в оточенні, що хворий має надії на виздоровління, хоча й сам знає, що такої надії нема. Голл остерігає перед тим, щоби родичі оправдовали або ще й і навчали дітей говорити і найменшу неправду із причин або для цілей добрих, бо за такими легкими брехнями звичайно слідує цілий ряд тяжших провин проти правди. Радить, щоби такі случаї, які заслонюють загальний принцип і повинність правдомовности, не розбиралися в школі.

7. Партійна брехня

На дітей сильно впливає особиста симпатія або антипатія. Так повстає – по Голлу *партійна брехня*.

Часто дуже тяжко можна доказати дітям, що зле робили, коли в інтересі товариша або родика брехали.

Коли на питання симпатичної їй особи, щоби не говорити неприємного, дещо затаїть дитина або вмісто «ні» скаже «айно», вмісто слова «злий» скаже не цілком добрий, вмісто «чорного» – гнідий, – поповниться партійна брехня.

До такої брехні більш наклонні дівчата, як хлопці. Але опять дівчата скорше признаються до вини, коли їм гріх поясниться, як хлопці.

Голл констатує і то, що перед катехетою много менше брехні дозволяють собі діти, як перед другими учителями.

До партійної брехні причисляє Голл і той загально поширений звичай дітей, що мають бути справедливі супроти добрих нам людей, але можуть говорити неправду ворогам.

Сільські діти не довіряють так легко хоть кому, як городські, але приятельство сільських дітей є сильніше і довше, як у городських.

Почуття лояльности супроти тих, котрих поважає дитина, у неї так сильне, що не лиш готова послужити, але часто за добре держить то, що той ідеал добрим держить, або вручає, если би то і не було добрим, словом із лояльности супроти симпатичної особи говорить дитина неправду.

Голл вручає: розвивати лояльність не супроти особи, але *супроти Бога, як найвисшого принципу правди*, і де є свідомо побожність, там і не є такої зависимої правдомовности.

Маємо довести дитину до пізнання висоти тої правди, котра не зависить від особи. Тій цілі може послужити не лиш наука релігії, але і всі предмети науки, так між сими і *наука природи*, особливо пояснення великої цілесобразности, яка панує в природі, Богом створеної.

8. Егоїстична брехня

Своїми експериментами доказав Голл, що найбільш поширена є між дітьми так зв. *егоїстична брехня*. При забавах хоче дитина виграти, одличитися і тотя тенденція придає їй дуже много *покуси до обманювання*, до брехні. А слаба воля дитини під притиском такої покуси скоро піддається. І при таких забавах, де є контролю з сторони противної партії, дозволяє собі дитина обманювання і брехні, і если противна сторона утямить і зрадить брехню, провинившийся не уважає то ганьбою.

Такі брехні викликаються роздрозненістю, і тоді скоро забуває дитина свою повинність супроти правди, а коли то часто повторяється, станеться дитина безсовісною і легкомисельною.

І тут указує Голл на важну обставину, що за всякі брехні школа і *шкільне життя має відповідати*. Там, де учитель примушує дітей за всяку найменшу провину, аби самі себе

завдали, там скоро навчиться дитина таїти, брехати. Там, де учитель не приготує учеників до виготовлення задач, там слабші ученики переписують задачі від ліпших і так навчаєся обманювати, брехати і той слабший, і той ліпший ученик. Кільки учеників пропускає години із страху за незнання лекції і приносить фальшиві свідоцтва від родичів або від лікарів. А з початку стаєся то майже виключно тому, бо лекція перевишала сили дитини. Таким чином навчиться дитина прикривати свою слабкість, а потім закриває своє лінивство і інші гріхи.

А такі случаї не лиш тоту дитину приучують брехати, але дуже скоро ширяться і між товаришами її і потім дуже тяжко таку заразу викоренити.

Голл радить, щоб при перших случаях такої брехні учитель не поступав строго, щоб кари за такі брехні редуковав на мінімум, бо по правді то з початку і не є брехнею, лиш якийсь рід слабости супроти себе, відпущення провини, щоб обминути більшої неприємности.

А если такі случаї частіше трапляються, учитель повинен вислідити корінь зла, хто навчає дітей брехати і як повстала брехливість у головного винника. Най змагаєся викликати почуття чесности, самопошани, потреби запановання над собою і протиставити почуванню слабости, нечесности.

9. Фантастична брехня

Фантастичними брехнями називає Голл той род брехонь, котрий викликуєся *іллюзією* забав у дітей чутливішої фантазії. От напр., в забаві «менажерії», один хлопець грає роллю медвідя, другий вовка і т. д., наслідують голос, способи життя.

Або при забаві воїнській офіцер карає товариша-простого вояка. Забавами пожарних сторожів вже не раз причинили діти великі шкоди родичам і сусідам.

Пристрасть забави перемагає слабкість, придає смілість, і в такій забаві дитина не боїться від опасности ходження по стрісі.

Наслідуює дитина учителя, полицая, священника і других і не раз дуже глибоко вживаєся в свою роллю. Не вірує ученик, що він є учителем, але по мірі чутливости і живости фантазії доходить до *іллюзійних образів*.

Голл констатує із своїх експериментів, що сила фантазії в забавах придає дитині такі спосібности, які впрочім противляться природним нахилам її. Голл постановив правило, що *дитина живішої фантазії слабша в науці і наоборот*.

Дівчата 10–12 річні мають дуже живу фантазію і дуже живо бавляться на дворі школи, але вже дівчата 13–15 річні з якоюсь апатією лиш проходжуються (в парі або в меншій групі) по дворі.

Взагалі признаки брехливости скорше указуються в типах чутливішої фантазії і то вже в 3 і 4-ім році життя, коли брехня ще й не має моральної основи. Така дитина, вислухавши якусь казку, то що чула, представляє собі, як би то сама пережила і не раз твердить, що виділа порося з 3-ма вухами, коня з крилами, пса так великого, як кінь, грушки на вербі і т. д.

Взагалі дитина любить оповідати історії невірятьні, любить перемінювати чуте оповідання, із своєї фантазії все дещо додасть.

На все то, каже Голл, школа мало уваги звертає! Він вручає, щоб школа в інтересі правдомовности не змагалася до нищення фантазії, але щоб стреміла до того, аби *дитина запановала над своєю фантазією*.

Особливо остерігає від лектури, повної брехнями, яка дуже скоро розвиває хвору фантазію і брехливість.

Допоручає, щоб ми не придержувалися лиш своєї власної літератури, але щоб ми вибирали лектури із літератур других народів і щоб так могла школа подати ученикам лектуру найліпшу.

10. Патологічна брехливість

Брехливість дитини абнормальної зовеся *патологічною*. Той рід брехливості причисляє Голл до рідких случаїв.

Патологічну брехливість проявляє дитина, яка послідовно любить хвалитися, підвищуватися над другими, яка змагається зраджувати спосібности, яких не має.

У *дівчат*, котрі мають хвору амбіцію і змагаються викликати на себе увагу других чи одержкою або удаванням хвороти або іншим поведінням, є то не раз признаком початку істерії і *істеричної брехні*, основою якої є афект обманювання других, подібно тому, як напр., алкоголіст має афект до сильних напоїв.

Примічає тут Голл, що телепатія і гіпнотизм і їх література причиняються часто до скоршого викликання такого типу.

Находяться такого рода абнормальности і у *хлопців*. З початку проявляється тота слабкість в бажанню слави, похвали, дарунків, пізніше виказується користолюбність, відданість до грошей і в інтересі всего того готовість до брехання.

А то часто доходить до такої сили, що і проти ясных доказів правди, і проти власного інтересу тягне за собою хвору одиницю, яка потім стане і сама віровати своїм видуманим твердженням.

Із таких абнормальных дітей виробляється рід упертих брехачів, штреберів, авантюристів і мегаломанів. Такі одиниці суть найнебезпечнішими шкідниками громадського мирного життя. Вони в інтересі свого поступу, для досягнення якоїсь посади, відзначення або зиску готові ужити всяких середників, бродити в честі других, фанатично глядати фальшивих аргументів проти правди і т. д.

Коли родичі надмірно пестять дитину, коли все лиш хвалять і дарунками обкладують її, це небезпечно для морального розвитку і в нормальної дитини, але ще гірші наслідки має у тої, котра має хоть і в найменшій мірі вроджену абнормальність. У такої дуже скоро розвивається егоїзм, аж до пристрасти. Такий «пестій» сам повірить тому, що він є таким визначним, і коли хтось в життю укаже на його помилки або гріхи, з сліпою ненавистю виступає проти того, і в тій боротьбі забуває на моральні принципи, бо пристрасть цілком підчинить собі слабу волю і поверховне знання.

Котра дитина замолоду не научилася поборювати саму себе, пізніше ще слабшою укажеся перед спокусами егоїзму, ненависти.

Із таких людей виходять так звані типи *брехливого переконання*, то є: інтелігенти, що уперто борються проти узнаної правди.

Така одиниця хоче перевишити других, не вглубиться ні в одній ділянці наук, хоче мати дві-три дипломи, докторати, днесь розпинаєся за одною, а завтра вже за другою посадою, всюди перший хоче бути, але накінці потерпить всюди лиш неудачі і стаєся нещасною жертвою своєї максимальної амбіції.

Є він шкідливий і небезпечний для громадянства, але найгірше покарає сам себе.

Проти таких нахилів дуже скоро треба виступити, вже в перших проявах несправедливого егоїзму треба здавляти його, а коли вже стрічається з признаками абнормальности, по словам Голла, маємо обернутися до лікаря.

11. Як, отже, розвивати правдомовність?

Із сказаного ясно, що брехлива дитина не родиться такою, в найгіршій случаї приносить з собою лиш корінь вродженої абнормальности, нахил до брехливості, і що виховання може і в таким случаї зробити дуже много для притуплення злих нахилів і для розвивання правдомовности.

Що невідповідна вихова дарує громадянству брехачів, то ясно доказує факт, що більше брехливих дітей виказує статистика в школах городських, як в сільських, де менше нагоди має дитина до замічування злих прикладів і де родичі не пестять так дитину, як в городах.

На то напминає Голл кожного вихователя, що сильна, совершенна правдомовність досягається пізно і тяжким трудом, що цілком чесний ученик є дуже рідким, але тим ціннішим здобутком школи.

Для учителя дуже важне є то, щоб знав розрізнити роди, мотиви брехливости, бо лиш так примінить до викоренення її найодповідніший лік.

А стреміти до витворення правдолюбства уважає Голл *першою задачею школи*, бо коли до того не змагається школа, станеся вона розсадницею брехливости, бо взагалі шкільне життя дає більш покус до брехні, як родинне. І понеже брехливість криє в собі корінь всяких інших хворот душевних, тому поширення брехливости приносить за собою загальний упадок моральности шкільної дівтори.

«Сильна правдомовність є, по словам Голла, найліпшою педагогічною підготовкою до практичного життя. Лиш силою правдолюбства може чоловік удержатися на висоті моральности, високо над брехливими переконаннями, далеко від брехливого страху, брехливої стидливости, брехливої надії, брехливої любови, до котрих інтелігент модерних часів є так дуже наклонний».

Брехливість залежить від *індивідуальности*. Одна дітина є більш наклонна перемінити, помішати приняті вражіння і видумати нові, як друга.

Суть діти, котрі постійно правдомовні, серйозні, спокійні і уважні, що на річі придивляються основно.

Вже менше правдомовних дітей находимо між дітьми нервозними, неспокійними, між пустослівними, що у них живіша фантазія і много люблять говорити.

Учитель повинен передовсім пізнати індивідуальність дитини, *дівнаватися у родичів о наклонностях дитини, і сам най висліджує слабости її. Із письменних праць, із відповідей при науці скоро дівнається учитель, котрий ученик робить більше ошибок, помилок. Між сими най глядає типи брехливих!*

Особливо маємо уважати на тих, котрі з певністю твердять неправдиві діла, если то робиться і несвідомо. Чим скорше напминаємо такого ученика на ошибку його, тим успішніша буде наша виховуюча праця і таким чином на ціле життя дитини зробимо їй дуже важну прислугу.

Для того допорукає франц. педагог Клапаред, щоб ми в школах, особливо у висших класах, держали хоть лиш деколи *години замічування*, а то так, щоб ми виробили собі наперед план замічування, то є план про те, що мають ученики замітити і потім зажадаймо, щоб ученики усно або письменно репродуковали то, що замітили. Подає до того спосіб, подібний до вислухання свідків в суді, і записування їх зізнань.

При тім остерігає Клапаред перед тим, щоб ми занадто не осуджовали дитину за неправду, бо твердження неправди – як то вже ясно із сказаного – може бути несвідоме. І ми дорослі часто помиляємося і коли цілком певні, що правду говоримо.

Особливо осторожно маємо поступати *проти брехонь початкових*, які ще не мають моральної вартости.

Але боротися маємо проти кожної і *найменшої брехні*. По словам Ферстера, «боротьба з малою принагідною брехнею щоденного життя є найвисшою школою для скріплення характеру».

Придержуватися все правди – це часто зв'язано з тяжкостями і неприємностями, але того не усунемо з світу, бо для головної справи часто маємо жертвувати побічну. До такого геройства або мучеництва дитину має підготувати вихователь.

Характерний чоловік ніколи не дозволяє собі запродати свою честь брехнею, бо коли дозволяємо собі «брехню з конечности», по словам Ферстера, «жертвуємо головну справу задля побічної, характер задля хісна, чесність задля вигідности».

А всякі такі брехні мають дуже погубні наслідки для дальшого розвитку души чоловіка.

Правдомовність – це, по словам Ферстера, символ для всього, що характерне, і до неї належить царська дорога *терпіння*, що зготовлена на цьому світі послідовному характерови.

Але за це до неї належить і свідомість чистої совісті та найдорожша нагорода, яку має чоловік за свої терпіння.

Єсли дитина жиє в *роскошах*, єсли родичі сповняють всякі й нерозумні бажання дитини, ніколи не витвориться в ній охота до самопосвяти, а без того нема сильної волі, нема характеру.

Без самовідречення нема правдомовности.

Крім сеї моральної сторони виховання важну ролю грає в розвиванню правдомовности і *інтелектуальна сторона*.

Проти брехонь, які походять із сильнішої чинности фантазії, дуже важне те, щоб проти живої чинности фантазії була підперта пам'ять ясними, многосторонніми спостереженнями і взагалі розвитим інтелектом.

Така інтелектуалізація особовости доведе до зискання скарбу принципів і силі тих підчинити волю.

Коли замітить учитель, що дитина має неточне спостереження, най змагаєся його доповнювати, пояснювати; часто вже мімікою лица, або словом сумніву можемо довести до збільшення уваги і до яснішого порозуміння діла.

Для того важне є тут особливо *дисциплінування язика*. Приучуймо учеників, щоб знали уважати на свій язик, щоб не говорили много і не говорили без обдумання. Особливо осторожно мають судити, коли є слово о чести других. Най не забувають, що не мають все виповісти, що думають, що найславніші люде історії мало говорили і много мовчали.

До пустослівної бесіди розуміє кожний, але одверто зі глибини душі говорити може лиш чоловік благородного серця.

Коли учитель замітить, що дітина закриває свої провини ріжними способами, коли напр., повторяє речення, коли до відповіді додає без причини слова «айно», «так було», «так пам'ятаю», «по-моєму» – є вже знаком брехливости, і проти того вже повинен виступати планово, передовсім довести до вияснення правди.

А коли вже додає брехлива дитина, що най її Бог покарає, коли не так є, або най не дожиє до рана, коли неправду говорить, се вже є знаком упертої брехливости, і в такім случаю маємо зосередити всі сили й способи виховання для вилічення дитини із великої хвороти брехливости.

Дуже остерігає Голл і від *частої переміни оточення дитини*. Тоті нові імпресії сприяють брехливости, бо в новій школі, в новім оточенню захочєся дитині почати нове життя, закривати свої злі звичаї.

Коли дитина часто стрічаєся з сильним вражінням новости, тим викликуєся форма брехливости, котру найтяжше можна вилічити, то є: нервову перплексію, яка викликуєся сильними, новими привабляючими вражіннями супроти старших, щоденних. Тоту брехливість назвав Голл *неоманією*.

В інтересі боротьби проти тої неоманії остерігає Голл дітей передовсім від професіональних брехонь модерних новинок!

Цілий теперішний світ є повний брехні, і тому для забезпечення ліпшої будуччини жадає Голл *регенерації громадянського життя*, розвивання нового, інтелектуального і морального наряду, підданого *засадам вічної правди*.

Лиш така регенерація може принести виздоровлення з тих душевних хворот, які є причинами днешньої невдоволености і громадських неспокоїв.

ДОДАТОК

КНИЖИЦА
ЧИТАЛНА
ДЛЯ НАЧИНАЮЩИХЪ.

БУДИНЬ,
ИЗД. Ц. К. Оугорской Книгопечатни
1850.

— 84 —

Упражненіе въ гражданскомъ чтеніи, или рукописѣ.

Ч Е С Т Ь.

Честь есть найдрагша на свѣтѣ
Паче сребра, и злата,
Знай ю красно сохранить,
Абы ти не отнята,
Кто о чести мало дбаеть
Сей не много еѣ маеть,
А кто честь не познаеть,
Скотови ся равняеть.

Г Р Ъ Х Ъ.

Наиболше зло завѣсть
Есть; бо она не вѣсть

— 85 —

Почитати полезно ,
И думати любезно ,
Завѣстію діаволею
Смерть приде во міръ.

Другое зло гордость
Возвышенна бодрость ,
То єсть : себе славить ;
И другаго низити ;
Гордостію Евїиною
Смерть вниде во міръ.

Третее єсть скупость ;
То найболша глупость
Даремно избивати
Убогому не дати ,
И глупою скупостію
Смерть вниде во міръ.

Сѣми пороками
Главными грѣхами

— 86 —

Пыхою , завѣстію
 Пустою скупостію
 Обѣщанна , но не знанна ,
 Смерть вниде во міръ.

Варуйся скупости ,
 Завѣсти , горлости ,
 Будь щедрый , смиренный ,
 Будь любый , приємный ,
 И ближняго все почитай ,
 Смерти не бойся.

В Е Р Х Н О С Т Ь .

Кто верхности противится ,
 Родителемъ поставится ,
 Кто страшому ся глумить ,
 Того и Богъ не любитъ.

Того буде Богъ карати ,
 Небуде нигда ничъ мати ,

— 87 —

Той все буде немогій,
 Нещастный, у убогій.

Х В А Л А.

Кто любитса самъ хвалити,
 Много незнаетъ робити,
 Бо бочка лишъ порожна
 Звѣнитъ, кедь є неполна.

К Л Я Т В А.

Кто на Бога грѣшитъ, лаєтъ,
 Камень на небо метаетъ,
 Котрый падетъ на землю,
 Провалитъ му голову.

Л Ж А, И Т А Т Ь Б А.

Кто во молодости лжетъ,
 Ня старость злодѣй будетъ,
 А кто молодой крадетъ,
 Той на шибени помретъ.

НАРОДНАЯ ПЕДАГОГІЯ

ВЪ ПОЛЬЗУ

УЧИЛИЩЪ И УЧИТЕЛЕЙ

СИМЪСКИХЪ.

Написалъ

АЛЕКСАНДЕРЪ ДУХНОВИЧЪ.

ЧАСТЬ I.

ПЕДАГОГІЯ ОБЩАЯ.

Л Ъ В О В Ъ.

Тѣпомъ Института Ставропигіянскаго.

1857.

ВСТУПЛЕНИЕ,

или

ПРЕДУГОТОВЛЕНИЕ КЪ ПЕДАГОГИИ.

Что есть Педагогія?

Педагогія есть Наука, которая учитъ, какъ должно есть человека наставлять, то есть: какимъ способомъ можно силы человѣчскія тѣлесныя и душевныя, отъ природы данныя, отъ молодости, развѣ прістойно и согласно сохранить и совершать.

Которая суть начала Наставленія?

Начала въ наставленіи сѣтъ самыя естественныя, то есть: Наставленіе не переиначиваетъ природное дарованіе и возрожденныя склонности, но только измѣняетъ и распространяетъ; для сего Наставители да во всемъ поспѣдуютъ природѣ, наджно есть; да остерегаются, чтобъ природныя свойства не принесли, тѣмъ же способомъ не что-бы спомоществовали, аще паче самохотности, которая отъ природы происходитъ, отъ питомца отняли бы. Во природа или склонность питомца заключается уже въ самомъ зернѣ зачатіа, и протѣ наставитель или педагогъ долженъ питомца своего онѣю склонность естествен-

СОКРАЩЕННАЯ
ГРАММАТИКА

письменного
РУССКАГО ЯЗЫКА.

Изданная
АЛЕКСАНДРОМЪ ДУХНОВИЧЕМЪ.

Бѹквы, употребляемыя въ Церковнославянскомъ и письменномъ Рускомъ языкахъ, суть слѣдующія.

Бѹквы Церковныя.	Бѹквы Гражданско Рускія.	Наименованіе Буквъ.
А а	А а	Азъ
Б б	Б б	Бѹки
В в	В в	Вѣди
Г г	Г г	Глаголь
Д д	Д д	Добро
Е е	Е е	Есть
Ж ж	Ж ж	Живѣте
З з	З з	Зѣло
И и	И и	Земля
І і	І і	Иже
К к	К к	І
Л л	Л л	Како
М м	М м	Люди
Н н	Н н	Мыслѣте
О о	О о	Нашъ
П п	П п	Онъ
Р р	Р р	Покѡй
С с	С с	Рцы
Т т	Т т	Слѡво
Ѹ Ѹ	У у	Твѣрдо
ОУ у		У
Ф ф	Ф ф	У
		Фертъ

БѹКВЫ Церковныя.	БѹКВЫ Гражданско Рускія.	Наименованіе Буквъ.
Х	Х	Хѣръ
Ѡ	х	Отъ
Ц	Ц	Цы
Ч	ч	Червь
Ш	ш	Ша
Щ	щ	Ща
Ъ	ъ	Еръ
Ы	ы	Еры
Ь	ь	Ерь
Ѣ	ѣ	Ять
Є	э	Е
Ю	ю	Ју
Ѧ		О
Ѩ		Ја
Ѭ	Я	Ја
Ѯ	я	Кси
Ѱ		Пси
Ѳ	Ѳ	Фита
Ѵ	Ѵ	Ижіца

МИСТЕЦТВО МИСТЕЦТВ

ЗМІСТ

ОЛЕКСАНДР ДУХНОВИЧ	3
<i>Духнович Олександр</i> Автобіографія	4
<i>Волошин Августин</i> . Пам'яті Олександра Духновича	8
НАРОДНА ПЕДАГОГІКА ДЛЯ УЧИЛИЩ І УЧИТЕЛІВ СІЛЬСЬКИХ. Ч. 1	17
Передмова	17
Вступ, або підготовка до педагогіки	18
Глава I Про педагогіку	20
Глава II Завдання і властивості вчителя	22
Глава III Про загальні правила навчання та виховання	22
Глава IV Про влаштування школи та про навчання	28
Глава V Про порядок шкільний	34
Глава VI Про вправи	37
Глава VII Про порядок, наявний у церкві	40
Глава VIII Про хворих дітей	41
Глава IX Про заохочення і покарання	41
Глава X Про іспити і канікули	44
Глава XI Про предмети, які викладаються в школі	45
Глава XII Висновок	46
Додаток	46
КНИЖИЦЯ ЧИТАЛЬНА ДЛЯ ПОЧАТКІВЦІВ (тексти вправ)	48
СКОРОЧЕНА ГРАМАТИКА (тексти для читання)	49
Хто істинно добра і щаслива людина?	49
БАЙКИ	52
Басня проти тих, хто соромиться своєї народності	52
Басня Езопа	52
"Сказав дехто ..."	52
"Наказано було ..."	52
"Замислив дехто ..."	52
АФОРИЗМИ, РОЗДУМИ, ПРИСЛІВ'Я	53
 АВГУСТИН ВОЛОШИН	 54
<i>Маляр Л.</i> Гуманістичні засади педагогічної концепції Августина Волошина	55
ПУБЛІЦИСТИКА	60
Моя читанка	60
Жіноче питання	61
УЧИТЕЛЬ АВТОМАТ І ВЧИТЕЛЬ МИСТЕЦЬ	62
Вступні уваги з особистої педагогіки	62
І який має бути вчитель по теорії особистої педагогіки?	65
ПРО БРЕХЛИВІСТЬ ДІТЕЙ	67
1. Вступне слово	67
2. Як навчають дитину брехати самі родичі?	67
3. О причинах і родах брехливості у дітей	69
4. Брехливість у дітей і в старших	70
5. Роди брехливості	71
6. Героїчна брехня	72
7. Партійна брехня	73
8. Егоїстична брехня	73
9. Фантастична брехня	74
10. Патологічна брехливість	75
11. Як, отже, розвивати правдомовність?	75
 ДОДАТОК	 78

АНТОЛОГІЯ ГУМАННОЇ ПЕДАГОГІКИ КЛАСИЧНА ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Олександр Духнович, Августин ВОЛОШИН

МИСТЕЦТВО МИСТЕЦТВ

Упорядник
Огнєва Людмила

Переклад з руської (староукраїнської) мови
Огнєва Людмила

Коректор, презентант
Первак Майя

Редакційна група:
*Бак Вікторія, Огнєва Людмила,
Первак Майя, Салієнко Ніна*

Духнович Олександр, Волошин Августин. Мистецтво мистецтв / Упоряд. Л. Огнєва. – Всеукраїнська культурно-освітня асоціація Гуманної Педагогіки, 2020. – 90 с.

Підписано до друку . 2019. Формат
Гарнітура . Папір
Умовн. друк. арк. . Обл. вид. .
Зам № . Наклад 50 прим.

ТОВ «Домінанта Прінт», 49008, Дніпропетровська обл.,
м. Дніпро, вул. Театральна, буд. 6.
Свідоцтво ДК № 5741 від 31.10.2017 р.

Друк: друкарня ТОВ «Домінанта Прінт»,
м. Дніпро, вул. Театральна, буд. 6
Тел. (056) 785-04-00
www.dmpprint.com.ua

АНТОЛОГІЯ
ГУМАННОЇ ПЕДАГОГІКИ

КЛАСИЧНА ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Олександр ДУХНОВИЧ,
Августин ВОЛОШИН

МИСТЕЦТВО
МИСТЕЦТВ